

הבית, ונצטרך אם כן להניח שלדעת הרדב"ז החומות שקעו, (ומאחר והחומות ניצבות על גובה פני הסלע, נצטרך להניח שגם הסלעים שקעו). אולם קשה להניח שזו כוונת הרדב"ז, שהרי הוא עצמו לא תלה את הפרש הגובה בשקיעה של המקום, אלא בחפירות שביצעו הגויים.

בהמשך הדברים (2) נסמך הרדב"ז על שמועות והשערות הנוגעים למערה שמתחת לצכרה, והוא מנסה מסברתו לקשור עניינים הקשורים למערה, עם השינוי שנתהווה לדבריו בפני השטח.

עצם קיומה של המערה ידוע לו מפיהם של הנכרים, וכמו שכתב במפורש: "עוד אמרו העכו"ם שיש תחת הכיפה מערה, ושהמלכים הראשונים רצו לדעת מה היה שם ושלשלו בני אדם לתוכה ומתו, וסגרו אותה ומלאוה עפר, עד היום הזה אין אדם יודע מה יש שם", וכפי הנראה מסגנון דבריו, לא פקפק כלל בנכונות הדברים עצמם, אלא שבנוגע למסקנות הנוגעות לחפירות מסביב לאבן, לא הייתה בידו עדות נכרית ברורה, ועל כן כתב על כך מסברת עצמו: "וקרוב אצלי שנאמר להם או שמעו שהארון נגזז שמה (כלומר במערה), ולפיכך היו חופרים – אולי ימצאו אותו, ולכן הושפל קרקעית הבית ונתגלה אבן השתיה". כלומר, קיומה של המערה המסתורית הסתומה, וההערכה שהארון נגזז שם, גרמה אולי לאומות העולם לחשוף את צידי האבן³⁹ על ידי הנמכת פני הקרקע מסביב, כדי להגיע לארון שנגנז.

בהמשך דבריו (3) הוסיף וכתב: "גם שמעתי שהמלכים שעברו חפרו שם למצוא יסוד האבן הזאת, ולא מצאו". משפט זה, בניגוד לקודמו, אינו מבוסס על השערה ("וקרוב אצלי"), אלא על שמועה ברורה, שאכן היו חפירות של נכרים במקום. אלא שהוא לא כתב מי הם אותם מלכים שחפרו, וגם לא הסביר (לא משמועה ולא מסברה) למה ביקשו "למצוא יסוד האבן הזאת". ייתכן והדבר קשור לשמועות ששמעו מפי יהודים כי ממקום זה הושתת העולם, והם מסיבות של מחקר אודות העולם ביקשו לגלות מוסדי עולם (ולכך נוטה לשון הרדב"ז כאן). אך ייתכן גם להיפך, שמטרתם הייתה להרוס עד היסוד את שרידי בניין המקדש ולאבד את זכרו, ולכך יש להביא אסמכתא מן הפסוק בתהילים (קלז, ז), שבו מתואר החורבן במילים: "ערו ערו עד היסוד בה". (ועיין ירושלמי יומא א, א, שתיאר את האמור בפסוק בתהילים שם במילים: "אנו פעפענו את הכתלים"). וכך אמנם מפורש בדברי הרדב"ז עצמו בתשובה

39. קשה לרדת לסוף דעתם של אותם עכו"ם שחפרו סביבות הסלע. אך מקריאת דברי הרדב"ז נראה שלדעתם תחושת הסכנה מן המוות שייכת יותר כאשר משלשלים בני אדם לתוך בור או מערה עמוקה, וכפי שלדבריהם הוכיח גם הניסיון שאנשים שירדו לתוך המערה מתו, אך חשיפה של הארון על ידי פגיעה באבן מן הצד והסרת איזה קיר חיצוני, יכולה אולי לגלות את הארון מבלי צורך להיכנס פנימה לתוך החלל שבו הארון ממית את המתקרבים אליו.

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

תרלט, שם כתב: "והוא כי בהיות כי עכו"ם כבשו את הבית כמה פעמים, ומשנאתם אותו ערו עד היסוד בו, ועוד, כדי שלא יהיה גבוה ממקום שלהם".

לגופו של עניין, תהא סיבת פעפוע הכתלים אשר תהא, ברור שמצד המציאות הריסת הכתלים גרמה לכך שהאבן הפכה לאבן גבוהה יותר יחסית לטח הסובב אותה (אם כי לא בשיעור של ג' קומות). שהרי בסיסו של ההיכל הוא "אוטם" בגובה שש אמות (משנה מידות פ"ד מ"ו), ומשמעות הדבר היא כי טח פני הקרקע (או ליתר דיוק שטח הריצוף) שמחוץ לכתלים היה נמוך בשש אמות ועוד שלוש אצבעות מאבן השתיה. כפי שמקובל גם היום, כאשר בניין נבנה על קרקע שאינה מישור גמור יש צורך ביישור פני הקרקע, או ביצירת איזו תשתית אחרת מתאימה שתאפשר לבנות רצפה ישרה בבניין. ניתן ליישר את הקרקע באמצעות חפירה או חציבה בנקודות הגבוהות, אך ניתן גם ליצור מישור על ידי מילוי של החלקים הפחות גבוהים. ההיכל עמד בפסגת הר המוריה, אך גם פסגה זו איננה מישור טבעי בממדים של ההיכל, ומובן שהיה צורך ליצור בהיכל עצמו קרקע מישורית גבוהה שתתאים לכל השטח שלו, לצורך הריצוף. הדבר הושג על ידי בניית כותלי יסוד בגובה שש אמות, שהשטח שפנימה מהם מולא כפי הצורך בעפר ואבנים, וכך נוצר המישור הגבוה בגובה שש אמות לעומת שטח העזרה, ואבן השתיה שהייתה בקודש הקודשים הייתה בולטת מעל אותו מישור. אשר על כן מובן שכאשר פעפעו את הכתלים של האוטם, התפזר חלק מן העפר שמילא את האוטם, ופני השטח הושפלו, וכך נוצר מצב שבו התגלו צדדי אבן השתיה שהיו מוסתרים קודם לכן על ידי האוטם, ומובן שבמצב זה בהכרח האבן נהפכה לאבן שבולטת יותר משלוש אצבעות לעומת השטח שמסביב לה.

והם הם דברי רבי אלעזר הקליר, שכתב בקינה "איכה תפארתי מראשותי השליכו": "הרי כמה שנים⁴⁰ גלה יסוד מכוני". ואפשר שעל קינה זו הסתמך גם הודב"ז, ומשום כך האמין לאותה שמועה. (אלא שלגופו של עניין יש קצת קושי להתאים בין הנחה זו, לבין ההנחה המופיעה לקמן [פסקה ו], שעל פיה חלק מן הקירות של בניין כיפת הסלע בנויים על גבי שרידי הקירות המקוריים של המקדש עצמו).

---

40. כך בנוסח המודפס כיום. למעשה השוואה לכתבי היד מראה כי בקינות מסוימות נזכר במפורש מספר השנים שעברו מאז החורבן, אלא שהשוואה בין כתבי יד מראה כי באותה קינה מופיעים מספרים שונים בכתבי יד שונים, ומהשוואת המקורות עולה שבעבר פסקאות שכאלה שנאמרו בקינות נשארו במצב פתוח, ובכל שנה נהגו לעדכן את המספר לפי מספר השנים שעברו מאז החורבן עד לאותה שנה. ומשום כך בכל שנה נהגו להכריז בתחילת ליל תשעה באב כמה שנים עברו מאז החורבן (דבר שנוהגים גם היום בקהילות מסוימות), ועל פי זה ידעו המתפללים להזכיר בקינות השונות את מספר השנה במדויק, בכל שנה ושנה. לימים שונה הדבר, ולקינות הוכנסו המילים: "זה כמה שנים" וכיו"ב, במקום "זה כך וכך שנים".

ה. חזרה לקביעה הבסיסית שהצרכה היא אבן השתיה

מכל מקום אין ספק כי האבן הזאת אשר תחת הכיפה, היא אבן השתיה אשר עליה היה הארון⁴¹ בבית קדש הקדשים לצד מערב.⁴²

כסיכום לדברים שנאמרו בקטעים הקודמים, חזר הרדב"ז על קביעתו שהצרכה היא אבן השתיה, וחזר והשתמש בנוגע לקביעה זו בביטוי "אין ספק", שבו השתמש גם בתחילת התשובה, (שם כתב: "כי הדבר ברור שתחת הכיפה שם אבן השתיה בלי ספק הנקרא אצלם אלסכרא"). וכיוון לומר כי על אף הקושייה שיש על הנחה זו, שלכאורה אינה מתאימה לגובה הסלע הנראה לעין, ועל אף העובדה שהתירושים שאמר הוא בנושא בנויים למעשה על השערות בלבד, או על סיפורים שמקורם אינו ברור ("גם אמרו העכו"ם"; "גם שמעתי שהמלכים"), מכל מקום הקביעה עצמה שהצרכה היא אבן השתיה, איננה נתונה לפקפק וספק כלל, יהא התירוץ לשאלה אשר יהיה. ועל סמך קביעה מוחלטת זאת, החל להציג את המסקנות המעשיות בנוגע לעולים על העליות שסביב הר הבית, וכפי שיבואר בפסקאות הבאות.

ו. קביעה עקרונית בנוגע לעולה להר הבית מצד מערב

הילכך מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב, או הנכנס לראות מהפתח אשר לצד מערב, צריך לשער שיהיה בינו לכין הכיפה יותר מאחד עשר

---

41. בתוספתא יומא פ"ב הי"א, וכן ברמב"ם בהל' בית הבחירה פ"ד ה"א, מפורש שהארון עצמו היה נתון על גבי אבן השתיה. יש לציין כי במשנה ביומא פ"ה מ"א, מתוארת דרכו של הכוהן הגדול הנכנס לקודש הקודשים, ושם מפורש שאחרי שהילך בין הפרוכות הגיע לצד הצפוני, ומשם פנה דרומה, "מהלך לשמאלו עם הפרוכת, עד שהוא מגיע לארון. הגיע לארון, נותן את המחתה בין שני הבדים". נמצא כי מקום הנחת המחתה היה ממזרח לארון. ושם בהמשך המשנה (מ"ב) מפורש: "משניטל הארון, אבן היתה שם מימות נביאים ראשונים ושתיה היתה נקראת, גבוהה מן הארץ שלש אצבעות ועליה היה נותן". ואם כן הייתה האבן ממזרח לארון. ובפשטות צריך לומר שהאבן הייתה בגודל כזה שהארון היה עומד על חלקה המערבי, אך היה חלק גלוי שלה שהיה במזרח בתחום שבין שני הבדים. ויש לציין כי רבינו בחיי בפירושו לפרשת אחרי מות (ויקרא טז, א) כותב במפורש כי אבן השתיה הייתה לפני הארון, וכך גם כתב בספרו כד הקמח (רשות ט). אלא שגם הוא עצמו כתב בפירושו לפרשת תרומה (שמות כו, לג) שהארון היה מונח על גבי אבן השתיה. ועיין בהערה הבאה.

42. במשנה שם ובתוספתא שם לא כתוב שהאבן והארון הם במערב קודש הקודשים, אך הרמב"ם שם כתב במפורש: "אבן היתה בקדש הקדשים במערבו, שעליה היה הארון מונח". לאמיתו של דבר בנקודה זו יש מחלוקת ראשונים, כי התוספות במנחות צח ע"ב ד"ה דוחקין ובוולטים, קבעו שהארון עמד באמצע קודש הקודשים, במרחק עשר אמות מן הפרוכת, ובתוספות בבא בתרא כה ע"א הובאה דעת הריצב"א שהארון עמד במזרח קודש הקודשים. אלא שהרדב"ז נקט כרמב"ם.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

אמה, שכך היה בין כותל מערבי של העזרה לכותל ההיכל,⁴³ ועובי הכותל, כי הכותלים נתקדשו.⁴⁴

קביעתו ההלכתית הראשונה עוסקת בדינו של מי שמתקרב אל הקודש מצד מערב, והוא כותב במפורש כי הוא עוסק בדינו של מי שעולה בעליות שבצד מערב, אך גם בדינו של מי שנכנס לראות מן הפתח שבצד מערב.

יש להדגיש כי בשאלה הזכיר הרדב"ז רק כניסה לעליות וגזוזטראות סביב הר הבית, ולא כניסה מבעד לפתחים, אך מדבריו כאן נראה לכאורה שהיו גם כאלה שנהגו להיכנס לתוך הר הבית דרך הפתחים המערביים. אולם באמת מדקדוק הלשון: "הנכנס לראות מהפתח אשר לצד מערב" (ולא: "הנכנס מהפתח אשר לצד מערב על מנת לראות"), ניתן להבין שמדובר באנשים שנכנסו רק לחלל הפתח, כדי לראות את פנים שטח הר הבית. מסתבר אם כן ששומרי הוואקף המוסלמי שאמנם מנעו כניסת זרים לשטח הר הבית, לא הקפידו כל כך עם העומדים בחלל הפתח.

ומדקדוק דבריו ניתן גם להוכיח שהשאלה נשאלה בפועל רק בנוגע לצד המערבי, ובשאר הצדדים עסק רק אגב הדיון בצד המערבי, שכן לקמן, ביחס לצדדים האחרים, נקט בלשונות "אם העליות", בניגוד ללשון הוודאית המתוארת כאן, אשר פתח בה במילים "הילכך מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב, או הנכנס לראות מהפתח אשר לצד מערב".⁴⁵

קביעתו הראשונה היא שהמתקרבים מצד מערב צריכים להקפיד שהמרחק שלהם מכיפת הסלע יהיה לפחות אחת עשרה אמות, משום שזה היה המרחק בין כותל קודש הקודשים לבין כותל העזרה במערב, ודבריו אלו מבוססים על מה שמפורש במשנה מידות פ"ה מ"א. אך בשו"ת בנין ציון סימן ב כתב שהדברים תמוהים מאוד, שהרי אבן השתיה הייתה בקודש הקודשים עצמו, וממערב לה היה עובי כותל ההיכל שש אמות, ואחריו תא ברוחב שש אמות, ואחריו כותל התא ברוחב חמש אמות, נמצא כי מלבד

43. מידות פ"א מ"ה.

44. פסחים דף פו ע"א.

45. לקמן בפסקה ח (1) פתח במילים: "ואם העליות הם בצד צפון", שהיא לשון מסופקת, (אם כי ניתן לבאר אותה כלשון קצרה, וכאילו כיוון לומר: "ואם [תשאלני על] העליות [אשר] הן בצד צפון"). וכיו"ב לקמן בפסקה ט כתב: "ואם העליות בנויות לצד מזרח", וגם זה ניתן לביאור בצורה דומה. ואמנם לקמן בפסקה י כתב בלשון שנראית מסופקת עוד יותר, שכן פתח שם במילים: "ואם יש עליות בכותל דרומי", אך באמת אותו "אם" לא מתייחס לעצם קיומן של עליות שכאלה, אלא לשאלה האם אותן עליות הן בתחום האסור של העזרה, שכן כתב שם: "ואם יש עליות בכותל דרומי באורך קפ"ז אמות מן המערב אל המזרח הרי הם בכלל הקדש", וספק זה הוא אכן הבסיס לכל השאלה שדן בה בכל הרוחות.

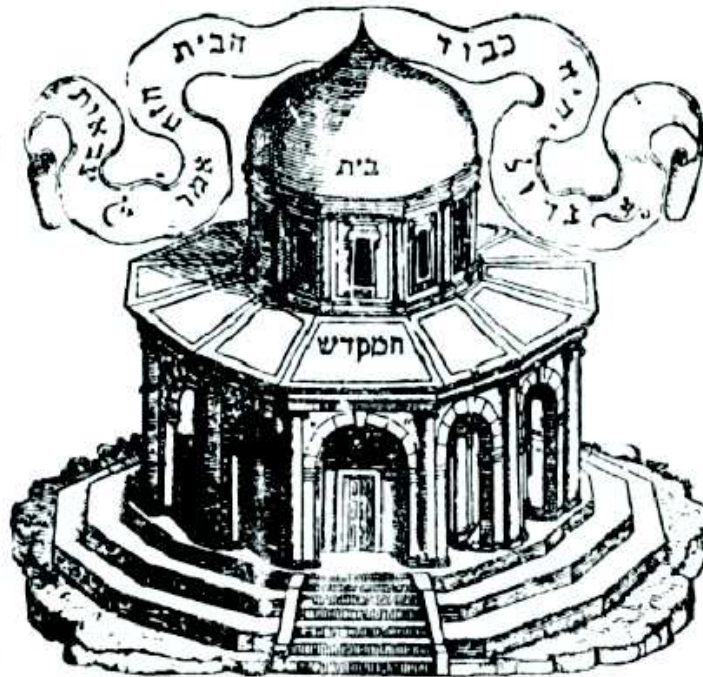

המרחק של אחת עשרה אמות שיש בין הצד החיצוני של כותלי בניין המקדש לבין הכותל המערבי של העזרה, יש צורך להוסיף לחשבון עוד שבע עשרה אמות של המרחק בין החלל הפנימי של קודש הקודשים (שבמערבו הייתה אבן השתיה) לבין הצד החיצוני של כותלי המקדש, כלומר יש צורך להתרחק לפחות עשרים ושמונה אמות ממערב לאבן השתיה, ולא אחת עשרה בלבד. (ובבנין ציון שם גם הניח שהאבן עמדה במרכז קודש הקודשים, ולכן הוסיף לחשבון עוד עשר אמות, וכך הגיע לחשבון של שלושים ושמונה אמות, אך כבר צוין לעיל, שהרדב"ז עצמו נקט בנקודה זו כרמב"ם, שהאבן הייתה במערב קודש הקודשים). אבל האמת היא שכל קביעותיו של הרדב"ז מתייחסות לכותלי בניין כיפת הסלע, ולא לסלע עצמו שאותו כלל לא ניתן לראות כאשר עומדים בפתחים שבמערב (שער העוסקים בכותנה ושער הטהרה, וכדלהלן). ומשמעות הדברים היא, שהרדב"ז הניח שהכותל המערבי של מבנה כיפת הסלע, עומד במדויק במקום (או שמא על שרידיו) של הכותל המערבי של בניין המקדש, וכפי שמוכח גם מחשבונו בענין רוחב העזרה (לקמן בפסקה ח [3]), וכבר התבארו הדברים במאמרי במעלין בקודש גליון ה, עמ' 165-167, (ועיין לעיל סוף פסקה ד). וכך מפורש בדברי הרדב"ז עצמו בתשובה תרלט, שם כתב: "וגם מלכי העכו"ם היו חופרים כדי לגלות יסודות הבית לבנות עליהם חומת הבית".⁴⁶

46. מעין זה נמצא בספרו של ר' משה חגיז "פרשת אלה מסעי" שנדפס באלטונא בשנת תצ"ג, שאחרי שתיאר שם את מעשיו של "הקיסר שלים ע"ה" שדאג לחשוף את הכותל המערבי, הוא מוסיף וכותב שאחר כך קרא הקיסר ליהודים וביקש מהם שיבנו מחדש את בית המקדש, ואמר להם: "הרי היסודות לפניכם, בנו אותה על הוצאות שלי", ואחרי שהיהודים סרבו לבנות את המקדש, "ביקש מהם שיתנו לו תבנית המקומות שהיו במקדש", ואמנם: "כפי הנראה תבנית האורך ורוחב ממה שהיה בבית ראשון ובית שני לא נתנו לו ודאי, אמנם מה שנתנו לו היה על גבי כותל המערבי, ולפנים ולשליש ולרביע: עשו לו עזרת אנשים ועזרת נשים ועזרה כהנים, וכעין כיפה שקורין בית קדשי הקדשים, ומדרש שלמה. הם אומרים דשם במקום שהוא נקרא בית קדשי הקדשים דיש שם אבן תלויה ועומדת באויר ושהוא הנקרא אצלינו אבן השתיה". (פיסוק הקטע אינו במקור). הדברים כשלעצמם נראים תמוהים, כי לפי הדברים האלה, השולטן סולמון הוא גם זה שבנה את כיפת הסלע, וזאת בהתאם לתכנית חלקית של המקדש שהיהודים מסרו לו. ואין הוא מדבר על איזה קיסר קדמון, כי הוא כותב שהקיסר שלים כבש את דמשק ואת ירושלים בשנת ש' (ומתייחס בפרוטרוט לשנה ההיא בדווקא), והוא מייחס לו גם את בניין הבית שנבנה למחצה לשליש ולרביע כעין המקדש, וזה מנוגד לתיאורים מפורשים של המקום מלפני השנה ההיא, הן של הכותל המערבי (שמתואר גם על ידי רבי עובדיה מברטנורא באיגרת משנת רע"ז), והן של כיפת הסלע, המתוארת על ידי קדמונים רבים, כמבואר לעיל פסקה ב, (ויש לה גם ציורים ממש מהתקופה הצלבנית). וכבר עמדו רבים על הדמיון בין תיאור חשיפת הכותל שאצל ר' משה חגיז, לבין תיאור חשיפת הצכרה שבספר חסידים מכת"י המובא לעיל בפסקה ב, וכן לתיאור חשיפת האבן שקיים בעוד מקורות קדמונים כמבואר שם. אך על כל פנים זה ברור שגם בזמנו של ר' משה חגיז היה מקובל לחשוב שבניין כיפת הסלע בנוי על

גדול יהיה כבוד הכית הזה האחרון מן

הראשון אמר יהוה ידוע צבאות ומקום

מקדש אתי כונני ידך

לואסא לוי סא סוֹלָה לוא לוי

תמונה מס' 11: ציור של כיפת הסלע, עם הכיתוב "בית המקדש" ופסוקים הקשורים למקדש. נדפס על דף מיוחד בסוף הכרך הראשון של "משנה תורה לרמב"ם" ונציה ש"י (1550), ממש בתקופה בה כתב הרדב"ז את תשובתו. אלא שכפי שמפורש בפנים, הרדב"ז אמנם סבר שהכותל המערבי של הבניין עומד על יסודות הכותל המערבי של המקדש, אך מאידך גיסא ידע שהצורה אינה מתאימה לצורת הבית שהיה רחב מלפניו וצר מאחוריו, ומשום כך כאשר דיבר על מדידות מן הכותל הצפוני של הבית (לקמן פסקה ח [3]), כתב במפורש שהוא מסופק אם הכותל הקיים שייך למקום הרחב שבהיכל או במקום הצר שבו.

נמצא כי לדבריו הוא, חומת הבית (כלומר קיר הבניין) שבנו הנכרים, בנויה על יסודות הבית שהיו בעבר, ואשר על כן מובן מאליו כי מכותלו המערבי של בניין כיפת הסלע יש צורך להתרחק אחת עשרה אמות מערבה, כדי להגיע למקום כותל העזרה.

יסודות הכתלים של המקדש עצמו, שהיו גלויים, וכפי הדברים ששם בפי השולטן, שאמר: "הרי היסודות לפניכם", וכפי שמדוקדק מדברי הרדב"ז עצמו.

בהמשך לקביעה זו שצריך להתרחק מכותל הבניין י"א אמה, הוסיף את המילים: "ועובי הכותל, כי הכותלים נתקדשו". וכוונת הדברים היא כי יש צורך להתרחק י"א אמות מכותל כיפת הסלע, ובנוסף לכך עוד שיעור אמות לא ידוע, כשיעור עובי הכותל המערבי של העזרה, וזאת מפני שהכותלים עצמם התקדשו, ומשום כך הנכנס לחלל עובי הכותל, הרי הוא כנכנס לגוף העזרה.

לגופו של עניין יש לציין כי בגמרא פסחים פו ע"א מפורש שהדין שנאמר במשנה (שם פה ע"ב) שעובי החומה "כלפנים", אינו שייך לעובי החלק העליון של קיר העזרה, וזאת משום שגגין ועליות לא נתקדשו, אלא הוא נוגע למציאות של "בר שורא", שהיא חומה קטנה הבנויה לצד חומה גבוהה, וחלקה העליון שווה לגובה הקרקע של העזרה, (ראה על כך במאמרי אודות החיל, מעלין בקודש גליון יד עמ' 18-22), ובגמרא שם לא נזכרת אפשרות של נפק"מ למקום יסודות החומה, אם נחרבה החומה באחת מן הנקודות. ועוד נאמר שם (פה ע"ב), שחלל הפתח של שערי העזרה התקדש, חוץ משער נקנור, ולכאורה דין זה קשור גם כן לשאלת המעמד של עובי הכותל, אך כבר הוכחתי בספרי חצרות בית ה' (עמ' 126) שלמעשה הוא דין בפני עצמו. ובאמת דין זה שעובי החומה כלפנים נאמר גם בנוגע לחומת ירושלים, וכפשוטו הסוגיא שם, אף על פי ששערי העיר לא נתקדשו. על כל פנים הרדב"ז כאן חשש לקדושת מקום החומה המערבית, גם לא באופן המסוים שתואר בגמרא בפסחים שם, והדבר טעון הסבר. ואולי סבר שצריך לחשוש לעובי הכותל, שמא באותו מקום היה אחד הפתחים של העזרה.

אבל באמת הרמב"ם השמיט לגמרי את האוקימתא שבגמרא, שהעמידה את קביעת המשנה שעובי החומה מקודש דווקא בשורא ובר שורא, ופסק (בהלכות בית הבחירה ו, ט): "החלונות ועובי החומה כלפנים בין לאכילת קדשי קדשים בין לטומאה", ולא הזכיר כלל את התנאי המצריך עובי חומה השווה לקרקע (וכבר השיג עליו הראב"ד שם). וכיו"ב כתב גם לגבי חומת ירושלים (הלכות מעשר שני ונטע רבעי ב, טז; והלכות מעשה הקרבנות י, ה), וכבר האריכו המפרשים בהסבר דבריו. ועל כל פנים לפי דבריו מובן שכאשר מחשבים את המרחק שצריכים הטמאים להתרחק מכותל הבית שבמערב, צריך להוסיף לאותן י"א אמות שממערב לקודש הקודשים גם את עובי חומת העזרה.

ז. קביעות מפורטות הנוגעות לסביבת שוק אל־קטאנין

שיערתני שאין בכל הפתחים יותר קרוב לכיפה מאותו הפתח הקטן אשר משמאל לבאב אל־קטאנין,⁴⁷ ולכן צריך ליזהר מן העליות אשר על אותו פתח.

וכבר שמעתי על קצת חכמים שלא היו רוצין ליכנס בשוק אל־קטאנין, וזו חומרא יתירה, כי אני שיערתני שיש משם עד הכיפה יותר מי"א אמה. ואפשר שהטעם הוא מפני שהיא משוכה קצת לצד צפון כאשר נבאר בע"ה.

לאחר הקביעה העקרונית הכללית שממערב יש להתרחק בשיעור של י"א אמות מכותל בניין הכיפה, ובנוסף לאותן י"א אמות, לשער את עובי החומה המערבית של העזרה ולהוסיף להתרחק גם שיעור זה, קבע רבנו בצורה מפורטת כיצד יש לנהוג בנוגע לנקודות מסוימות בשטח שממערב לשטח המקדש. נקודה אחת שהזכיר היא: "שוק אל־קטאנין" והשער שבקצה המזרחי שלו, הנקרא בשם "באב אל־קטאנין". נקודה אחרת שהזכיר היא "פתח קטן" שנמצא (לפי הניסוח שלו) "משמאל לבאב אל־קטאנין", ואשר לפי השערותו של הרדב"ז הוא הפתח הקרוב ביותר לכיפת הסלע.

"שוק אל־קטאנין" וכן "באב אל־קטאנין", הם מקומות ידועים היטב בשמם ובמקומם גם כיום (ראה לקמן בתמונה ובמפה, מס' 12-13). קטאנין בערבית הם העוסקים בכותנה (מוכרי כותנה, או עוסקים בעיבוד כותנה). המילה שוק בשין שמאלית זהה למילה שוק בעברית, ובצירוף ה"א הידיעה שבערבית, שהיא המילה "אל" מתקבל השם "שוק אל־קטאנין", וכך כיום במפות בעברית: "שוק העוסקים בכותנה". שוק זה הוא שוק מקורה ארוך, שאורכו ממערב למזרח הוא כתשעים מטר.

השוק הוא אפלולי. צדדיו מלאים חנויות ומבנים אחרים (כגון מרחץ, וכדלהלן בדברי השל"ה), והתאורה בחלל השוק היא תאורה שנכנסת דרך ארובות תאורה שקבועות בגגו של השוק. במצב זה, המהלך בשוק יכול לטעות ולסבור שהוא נמצא באיזה פרוזדור ארוך שחוצה את הכותל המערבי, וכך הוא נכנס בפועל לתוך שטח הר הבית.

ולכך יש להוסיף כי הקצה המערבי של שוק העוסקים בכותנה (כלומר הקצה שנמצא ברחוב הגיא, במרחק של תשעים מטר מן השער שבו נכנסים להר הבית), בנוי מאבנים עתיקות, וייתכן שהיו בעבר כאלה שטעו וסברו שאותן אבנים הן המשך של הכותל המערבי, וכי כל הנכנס לתוך השוק, חוצה את קו הכותל כלפי מזרח ונכנס מיידית לתוך שטח הר הבית, ועל כן נמנעו מלהיכנס לשוק לכל אורכו, כלומר גם לקצה המערבי שלו.

---

47. בנדפס "לבאבאל קטאנין", וראה על כך לעיל בהע' 1.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

כיום ידוע לנו היטב, על פי המפות ועל פי הצילומים, ששוק העוסקים בכותנה אינו בולט כלל לתוך שטח הר הבית, אך כאמור, למהלך בתוך השוק הנראה כמחילה ארוכה לא היה הדבר ברור כלל וכלל, ומשום כך בתקופה קדומה היו שהעריכו את המרחקים בצורה שונה, וכפי שמפורש בספר דרך הקדש, וכדלהלן.

בקצה המזרחי שלו נוגע השוק בכותל המערבי של הר הבית, ושם נמצא שער מפואר להר הבית עצמו, שבהתאם למקומו הוא נקרא: "באב אל־קטאנין" ("באב" הוא שער בערבית).

כאמור, הרדב"ז עצמו כתב בשנת שי"ג שהיו שהחמירו שלא להיכנס לשוק, ומלשונו ניתן אולי לדקדק שהם נמנעו מלהיכנס לשוק כולו למלוא ארכו, והוא עצמו שלל את הדברים לגמרי, ובפועל התיר את הכניסה לכל אורכו של השוק, עד "באב אל־קטאנין".

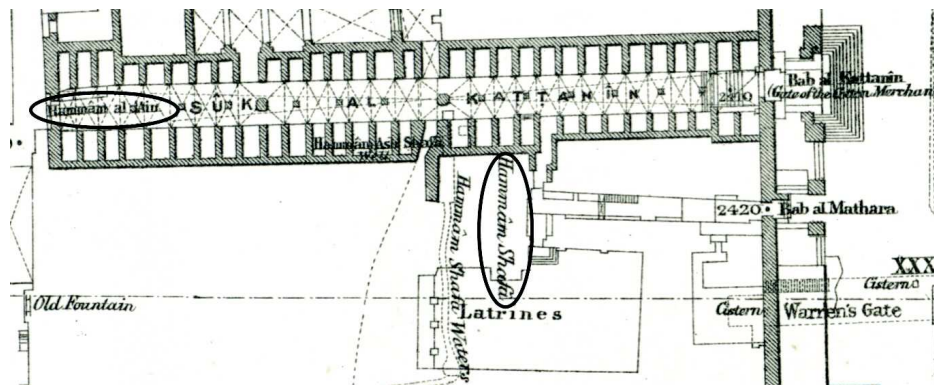
את ההיתר להיכנס לכל אורכו של השוק נימק במילים: "כי אני שיערתי שיש משם עד הכיפה יותר מי"א אמה", וזאת בהתאם להנחה שקבע, שהבאים ממערב צריכים לשער שיהיה מרחק של י"א אמה בינם לבין הכיפה".

אלא שבהמשך למשפט זה כתב: "ואפשר שהטעם הוא מפני שהיא משוכה קצת לצד צפון, כאשר נבאר בע"ה". ולא ברור מה בא לומר במשפט זה. ייתכן וכוונתו לומר שאמנם נכון הוא שיש יותר מי"א אמות מן הכיפה עד שער העוסקים בכותנה, אך אין זו הוכחה מספקת לכך שמי שמגיע לשם איננו נכנס בטעות לשטח העזרה, וזאת מפני שהשיעור של י"א אמה אינו נוגע אלא לחלק העזרה שנמצא ממש ממערב להיכל. אך מצפון להיכל השיעור הוא שונה בגלל האלכסון, וזו אם כן יכולה להיות סיבה להחמיר בשער. אלא שאם כן הוא, צריך היה לכתוב במפורש מה לדעתו ההלכה בעניין לאור הספק שהוא עצמו עורר בנוגע לנקודה זו.

ונראה כי כוונתו לומר שייתכן וקיים עוד נימוק להקל בעניין, והוא מפני שהשער כולו נמצא מצפון לתחום העזרה, וקיצר מעט בלשונו, וכוונתו לומר: "ואפשר [עוד] שהטעם [להקל] הוא מפני שהיא משוכה קצת לצד צפון, כאשר נבאר בע"ה". וכוונה זו נראית מוכחת בדבריו, שכן בסיום המשפט כתב: "כאשר נבאר בע"ה", וכיוון בזה למה שכתב בפסקה הבאה בעניין עליות שנמצאות מצפון לתחום המשוער של העזרה, שיש להקל בהן.

כשבעים שנה מאוחר יותר (בין השנים שפ"ב-שפ"ה) כתב השל"ה באיגרתו הנזכרת לעיל: "ובבואי הנה הגידו לי החכמים שיש ספק ספיקה במרחץ מהמרחצאות שיש בירושלים, כי יש לחשוש אולי ואולי לשם הגיע התפשטות המקדש. תכף ומיד נתעוררתי ואמרתי: 'אנחנו באנו לירושלם להתקדש. אם כן אנחנו מחויבים לעשות

הרחקה והרחקה דהרחקה, אפילו באלף ספיקות'. ולכן אסרתי המרחץ הזה, והסכימו עמי גדולי החכמים יצ"ו. השל"ה לא כתב היכן נמצא אותו מרחץ, אך בפועל אנו יודעים שבתקופה ההיא היו כמה מרחצאות בשוק אל-קטאנין,⁴⁸ ומבדיקת הדברים מסתבר שהכוונה היא למרחץ מפורסם שהיה פעיל עד העת האחרונה (למעשה היה פעיל גם אחרי מלחמת ששת הימים), אשר שמו הוא: "חמם א-שיפא" (או "חמם אל-שפע" כפי שהוא נזכר בכמה מקורות),⁴⁹ שהוא המזרחי בין המרחצאות שבתחום השוק.

תמונה מס' 14: שוק מוכרי הכותנה לכל אורכו מתוך מפה אנגלית של ה-PEF. בצד הימני של השוק (כלומר הצד המזרחי שהוא הסמוך להר הבית ולבאב אל קטאנין) הוקף באליפסה הכיתוב האנגלי שעל גבי "חמם א-שיפא". בצד השמאלי (כלומר הצד המערבי המרוחק מהר הבית וקרוב לרחוב הגיא) הוקף באליפסה הכיתוב האנגלי "חמם אל עין".

48. בשוק אל-קטאנין עצמו היו בעבר שני מרחצאות. האחד במזרחו של השוק, כלומר סמוך להר הבית, והוא נקרא: "חמם א-שיפא", והאחר במערבו, ממש בכניסה המערבית של השוק, ושמו: "חמם אל-עין" (כיום נשאר מחמם זה שריד שניתן לראותו בכניסה לשוק). ומלשון השל"ה נראה שלא אסר מרחץ אחד, ומובן אם כן שמדובר על הפנימי שבין שני המרחצאות. (המרחצאות באזור זה של העיר העתיקה ניזונו כפי הנראה מאמת המים שמקורה בבריכות שלמה, אך בתחומו של מרחץ חמם א-שפע קיים מעין קטן. המעין נמצא בתוך בור שנמצא בתחומו. הווקף אינו מאפשר חקירה נאותה של מקור הנביעה, ויש חוקרים המשערים שהמקור נמצא בתוך הר הבית).

49. המרחץ והמעין מוזכרים אצל רבי משה אבן חביב שנפטר בשנת תנ"ו (כשבעים שנה אחרי שהשל"ה כתב את תשובתו), בספרו גט פשוט סי' קכח סעיפים לז, מג. רבי משה אבן חביב דן שם בשאלה מדוע בכתבת גט בירשלים מזכירים את היותה יושבת על מי השילוח, אף על פי שהשילוח נמצא מחוץ לעיר. והוא כותב על כך, כי: "יש מרחץ סמוך להר הבית, מקום בית המקדש, ונקרא המרחץ בערבי: חמם אל שפע, ואומרים דמימו (של השילוח) מן ראש המעין הזה".

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

השל"ה לא פירש את המהות של אותו ספק ספיקא, אך ברור שהוא חשש גם לאיסור כניסה להר הבית, (בניגוד לרדב"ז שחשש רק לכניסה לתחום המקודש של העזרה שהוא קל"ה על קפ"ז אמות, בצירוף עובי הכתלים, וכפי שמפורש בדבריו לכל אורך התשובה), שהרי כתב במפורש (משפט אחד קודם הדברים אודות המרחץ): "רק אין אנו יודעים נגד איזה מקום הלך המקדש, כי מפני החטאים חרב ולא נשאר רק כותל מערבי. ועל כן משערים לפי מה שהיה הר הבית חמש מאות אמה, לעשות הרחקה לפי אומד הדעת לפי שיעור הזה". וכפי שגם מפורש להלן בדברי בעל דרך הקדש, שהחשש שלהם היה מבוסס על ההנחה שהחלק המזרחי של השוק, חודר לתוך שטח הר הבית.

כמאה וחמישים שנה אחרי זמנו של הרדב"ז, נזכר האיסור על ידי רבי חיים בן רפאל אלפנדרי בספרו דרך הקדש (קושטנדיא ת"ע), שם כתב⁵⁰ כי: "יש שם דרך מסילה שער קבוע שמוכרין שם צמר [גפן], הנקרא בלשון ערבי (בא"ף) [באב] אל קאטנין. והרואה יראה, שאם היה חוט מתוח מכותל מערבי שלא זזה משם שכינה, מקרן דרומית שלה עד הצפון במדה שאדם מודד ת"ק אמה, נכנס בתוכו מקום מסילה זאת לפנים בהר הבית. וכאשר זיכני ה' לעלות ולראות שם את פני ה', שמעתי מחסידים ואנשי מעשה שהיו נמנעין ללכת במסילה זאת. ושאלתי להם טעם, ואמרו שכך היתה קבלה בידם".

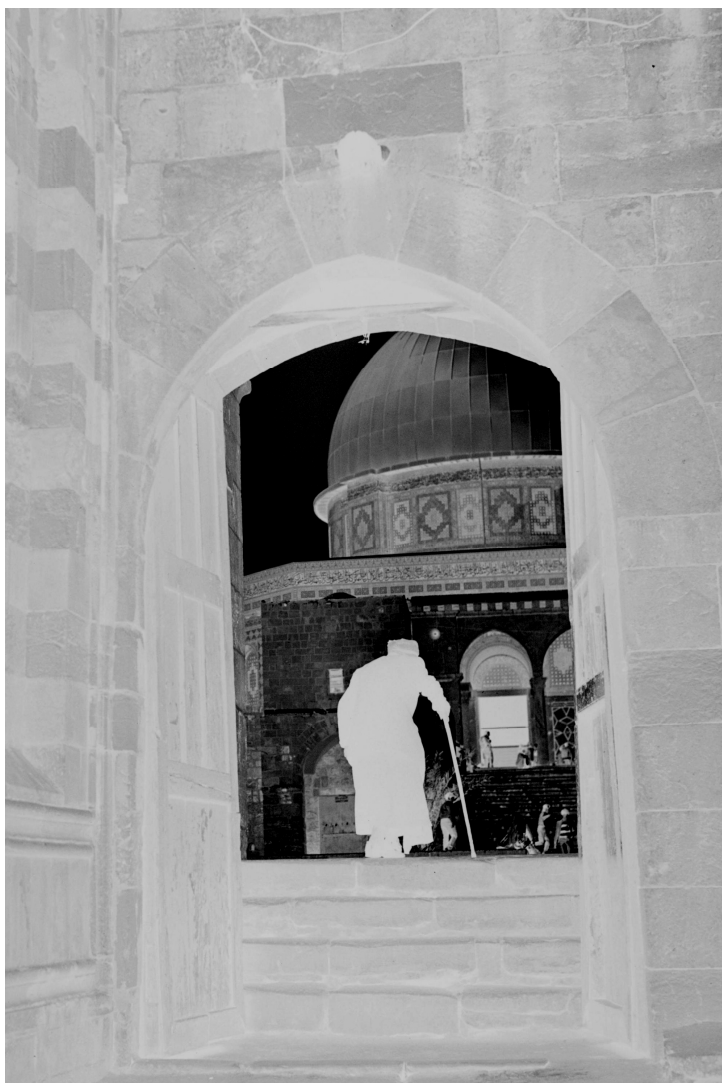
אלא שהוא (אולי בניגוד לשל"ה) טען שעצם העובדה שהשוק משתרע מזרחה גם לתוך שטח הר הבית, עדיין אינה מהווה סיבה מספקת לאיסור עכ"פ אחרי טבילה, ויש לדון בסוגיא זו באופן ישיר. אשר על כן בתחילת דבריו בעניין כתב: "וצריך להודיע בזמן הזה בעונותינו שאנחנו כזבין וטמאי מת, אם מותרים אנו ליכנס תוך הר הבית. ואף שהגויים אין מניחין אותנו ליכנס שם מפני שהוא בית תפילה שלהם ויש סכנה בדבר, מכל מקום יש שם דרך מסילה שער קבוע שמוכרין שם צמר [גפן] וכו'".

ואכן, מסקנתו ההלכתית היא שטמא מת מותר להיכנס להר הבית אחרי טבילה (והוא מאריך שם להקשות על בעל הכפתור ופרח שמדבריו משמע שבזמן הזה שאנו טמאי מתים, מותר להתקרב לכתלים החיצוניים של הר הבית, אך לא להיכנס לתוכו), ומשום כך לא מצא דרך הלכתית להצדיק את החוששים להיכנס לשוק (שכאמור, מנקודת מבטו נכנס בחלק המזרחי שלו לתוך הר הבית). ובסוף דבריו בעניין⁵¹ כתב: "ולענין מעשה, אף שהוכחנו מסתם מתני' שמותר ליכנס בהר הבית כשיטבול, וכן נראה מסתמיות הפוסקים, וכן כתב הרב מהרימ"ט ז"ל, עם כל זה למי שנהג איסור ולא ידע טעמו אין להתיר".

50. דף ו ע"א (מהדורה חדשה עמ' עו).

51. דף ז ע"א (מהדורה חדשה עמ' פד).

תמונה מס' 15:
בתמונה זו ניתן לראות את באב אל-מטהרה, ומבעד לשער את בניין כיפת הסלע ואת המדרגות העולות לרמה שנמצאות ממערב לו (השווה למפה שבתמונה 14).
[צילום: לע"מ].

ועוד הוסיף וכתב: "ושמעתי שיש מי שקיבל שאין עוברים בשער זה שהוא תוך הר הבית, לפי ששם נגנז ארון⁵² ומשום קדושה נגעו בה, ולא דמי למנהג בטעות, ועל עמדם יעמודו שלא לעבור דרך שם, עד יבא מורה צדק ובמסילה נעלה".

---

52. הנחה זו אינה מובנת כלל. כי למ"ד "ארון במקומו נגנז" (וכפי שנקט הרדב"ז, וכדלעיל בהע' 38), אם כן הוא גנוז מתחת לכיפת הסלע, ואינו עניין לשוק אל-קטאנין, שאף אם נניח שחלקו המזרחי הוא בשטח הר הבית, פשוט שאין הוא מגיע למקום קודש הקודשים, (ואם חשש גם לכך, לא היה צריך לדון בזה משום הארון, אלא מפני עצם הכניסה לשטח העזרה). וקל וחומר

תשובת ה'דב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

ובספר חזון נחום כלים פ"א מ"ו התייחס לדברי בעל דרך הקדש, וכתב שטעם הקדמונים שאסרו את הכניסה לאותה מסילה, הוא מפני שהם חששו לשיטת רש"י, שטבול יום של זב אסור בהר הבית עד שיעריב שמשו.

ומלשון השל"ה קשה לקבוע מה היה הטעם של אותו איסור שאסר בתורת "הרחקה, והרחקה דהרחקה". ייתכן שגם הוא חשש לשיטת רש"י שאמנם הוא יחידי בזה, אך לדעתו, בעניין המקדש יש לחוש גם לספק ספיקא ולעשות גם הרחקה דהרחקה (ולא כבעל דרך הקדש שהעמיד את דבריו על עיקר דין תורה). אך ייתכן והחשש היה דווקא בנוגע למרחץ, וזאת מעיקר הדין, ולא משום חשש טומאה, אלא מדין מורא מקדש.⁵³

בסמוך לשוק זה מדרום,⁵⁴ נמצא שער קטן שנקרא בערבית "באב אל-מטהרה", (במפות עבריות הוא מכונה בשם: "שער המרחץ" או "שער הטהרה"),⁵⁵ והוא השער

שאינו בזה כל חשש לדעת האומר שהארון נגנז בדיר העצים, שכן מדברי הירושלמי בשקלים פ"ו ה"א מובן שדיר העצים שיש דעה שבו נגנז הארון, אינו אלא לשכת העצים שבעזרת נשים ממזרח לעזרה, עיין שם, ומובן אם כן שאינו עניין לשוק אל-קטאנין שבמערב הר הבית. 53. במשנה במגילה פ"ג מ"ב (בבלי כז ע"ב), מפורש: "אין מוכרין בית הכנסת אלא על תנאי שאם ירצו יחזירוהו, דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: מוכרין אותו ממכר עולם, חוץ מארבעה דברים: למרחץ, ולבורסקי, לטבילה, ולבית המים". וכך נפסק (כחכמים) בשו"ע או"ח קנג סע' ט. ואם כן פשוט שכל ארבעת הדברים אסורים בהר הבית. ואע"פ שמצינו במפורש (תמיד פ"א מ"א) שעשו בית הכסא במחילות הר הבית, היינו דווקא במחילות שלא התקדשו כלל. ומה שמצינו טבילה במקום קדוש אפילו בעזרה עצמה (יומא פ"ג מ"ו) אינו עניין למרחץ חם שמרובה בו הזעה, והוא זה שדומה מבחינה הלכתית לבית הכסא. (לכאורה ניתן להוכיח שזה היה טעמו של השל"ה מעצם העובדה שהזכיר את המרחץ ולא את השוק, או על כל פנים את חלקו המזרחי של השוק. אך באמת אין זו הוכחה גמורה, כי אפשר שדיבר בהווה, כי בפועל ייתכן שיהודים לא נהגו להגיע בעת ההיא לאותו שוק לצורך מסחר, אלא לעיתים רחוקות. אך היה מצוי יותר שהגיעו למרחץ שהיה מן היחידים בעיר, ומשום כך הזכיר השל"ה דווקא אותו).

54. הרדב"ז עצמו הגדיר מקום השער משמאל לבאב אל-קטאנין, ולכאורה כיוון לאיזה שער מצפון לבאב אל-קטאנין, שהרי ראה את המקום ממערב. אך באמת אין ספק בנוגע לזיהוי השער, שהרי הרדב"ז עצמו כתב כאן שבאב אל-קטאנין הוא מרוחק מן הכיפה לכיוון צפון, ואם כן מובן מאליה שהשער הקרוב יותר נמצא מדרום לו (וכפי שגם ברור מצד המציאות), ואם כן אם אין כאן פליטת קולמוס, על כרחנו צריכים אנו לומר שהשתמש במטבע לשון המתייחסת למי שנמצא מבפנים ומסתכל אליו כלפי חוץ (וכעין מה שמצינו בשו"ע או"ח קנג סע"א שבסוף התפילה אדם משתחוה תחילה כלפי שמאל, שהוא כביכול ימין של שכינה, ואחר כך משתחוה לימין, שהוא כביכול שמאל של שכינה. וכן הוא בנדון דידן בנוגע למקום שממנו לא זזה שכינה, שמסתבר שכאשר השתחוו בשערים מול מקום המקדש, השתחוו לשמאל שלהם תחילה, שהוא

הקרוב ביותר לכיפת הסלע ממערב. אלא שבנוגע לשער זה אמנם בתחילה חשב הרדב"ז לאסור את הכניסה לעליות שעל גביו, מחשש שמא הן בתוך י"א אמות לכותל כיפת הסלע, אך לבסוף נוכח לדעת שהוא רחוק יותר, ועל כן התיר את הדבר (להלן בפסקה יז).

לעיל (במבוא) הובאו דברים שנוגעים למשפטם של יהודים שעלו על גג מדרסת אל-עת'מניה ומשם לגג האכסדרה המקיפה את הר הבית ממערב, ונענשו על כך על ידי המוסלמים. הבניין של מדרסת אל-עת'מניה קיים עד היום והוא נמצא בסמטה המובילה לבאב אל-מטהרה, בצידה הדרומי. הקצה המזרחי של הבניין נמצא בשטח הר הבית, וממנו ניתן לצאת לאכסדרה הנמצאת בצידו הפנימי של הכותל המערבי, וממלך לבאב אל-מטהרה עצמו, כך שלמעשה אותם יהודים שנדונו למלקות על ידי בית הדין השרעי בשנת שי"א, היו יהודים שלגביהם ולגבי אחרים כמותם ממש כתב הרדב"ז: "שיערתו שאין בכל הפתחים יותר קרוב לכיפה מאותו הפתח הקטן אשר משמאל לבאב אל-קטאנין, ולכן צריך לזהר מן העליות אשר על אותו פתח".

ח. קביעות הנוגעות למתקרב מצד צפון

(1) ואם העליות הם בצד צפון, צריך לשער מכותל מערכי לצד המזרח באורך קפ"ז אמות, כל העליות הבנויות באורך זה הם בנויות על אורך העזרה ממזרח למערב,⁵⁶ וכל העליות הבנויות חוץ מאורך זה לצד מזרח או לצד מערב אינם בכלל האיסור.

(2) ולענין הרוחב, כבר ידעת כי רוחב העזרה מצפון לדרום הם קל"ה אמה.⁵⁷ וכבר הנראה לעין כותל הדרום במקומו הראשון הוא, שהרי העומד בקרן דרומית מזרחית רואה כי משם לצד דרום הוא עמק יהושפט, ולא היתה העזרה נמשכת לצד דרום אלא עד שם, גם כי אבני היסוד ההוא הם אבנים גדולות, מורה שהוא בנין קדמון. ואם כן סוף בנין הנקרא מדרש (שלימה) [שלמה] לצד הדרום הוא סוף העזרה, אלא שהוא חוץ מקפ"ז אמה אשר ממזרח למערב, והוא מכלל הר הבית, ועד היום בנוי כיפיץ על גבי כיפיץ.⁵⁸ מ"מ למדנו כי הכותל ההוא בעצמו היה

כביכול כנגד ימין שכינה, ואחר כך השתחוו לימין שלהם שהיא כביכול כנגד שמאל של שכינה). ועיין עוד אודות זה לעיל בהע' 8.

55. עיין לעיל בהע' 7 אודות משמעות השם של השער, ואודות הדרך להגיע אליו מן החוץ.

56. מידות פ"ב מ"ו; שם פ"ה מ"א.

57. מידות שם ושם.

58. במשנה במסכת פרה פ"ג מ"ג מפורש כי: "הר הבית והעזרות תחתיהם חלול מפני קבר התהום". ושם במשנה ו מפורש כי לצורך הבאת הפרה מהר הבית להר המשחה: "כבש היו עושים מהר

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

כותל העזרה אשר לצד דרום, ואם כן צריך לשער, אם העליות אשר כנגד כותל זה לצד צפון רחוקים מכותל זה קל"ה אמה – אינם בכלל העזרה, ואני שיערתי שיש בין כותל זה של צד דרום עד הבתים והעליות אשר (בניות) [בניות] לצד צפון יותר מקל"ה אמה, ואינם בכלל הקדש, ומותר ליכנס להם.

(3) עוד דרך אחרת, רואין כאלו חוט מתוח מהכיפה לצד מזרח, כל הבתים והעליות שהם בתוך מ' אמה לחוט זה הם בכלל הקדש, וכל שהוא חוץ לזה השיעור הרי הוא חול, וחשבון זה אינו מדוקדק, לפי שהיכול היה צר מאחוריו ורחב מלפניו, כדכתיב: 'הוי אריאל אריאל', ומ"מ לצאת מידי ספק – צריך להתרחק מהחוט המתוח מכותל הכיפה הצפונית ארבעים אמה ברוחב, באורך קפ"ז אמות מן המערב למזרח.

הקדמה לשלוש דרכי הבדיקה של לשכות שנמצאות בצפון

בשלוש הפסקאות שלפנינו (ח [1],[2],[3]) עוסק הרדב"ז בשאלה הנוגעת לעליות שבניות בצד צפון, ומציע שלוש דרכים שונות לבחון על פיהן את מעמדן של אותן עליות. הדרך השלישית מבוססת על ההנחה שהכיפה בנויה על מקום המקדש עצמו, וניתן אם כן למדוד ממנה כלפי צפון את השיעור המתאים, כדי לדעת היכן הוא המקום המשוער של הגבול הצפוני של העזרה. העיקרון המונח ביסודה של דרך זו הוא מובן מאוד, אלא שפרטי החשבון כפי שנקבעו על ידו טעונים הסבר, ולהלן יבוארו פרטי החשבון שלו בעניין.

הדרך השנייה מבוססת על ההנחה שניתן כיום לזהות באופן ישיר את הגבול הדרומי של העזרה, ואם כן הוא, מובן שניתן למדוד ממנו כלפי צפון את השיעור של קל"ה אמות, שהוא שיעור רוחב העזרה המבואר במשנה, וכך לשחזר את המקום שבו עמד הכותל הצפוני של העזרה. העיקרון החשובי העומד ביסודה של דרך זו הוא אכן פשוט ביותר, אלא שהדרך בה הוא מבקש לקבוע היכן עמד הכותל הדרומי של העזרה אינה פשוטה כל עיקר, וכפי שיבואר לקמן.

שונה מכל אלו היא הדרך הראשונה שהזכיר, שאמנם על פי הפתיחה של דבריו, גם היא עוסקת בעליות אשר "הן בצד צפון", אך בפועל היא עוסקת בשאלה האם

הבית להר המשחה כיפין ע"ג כיפין וכיפה כנגד האוטם מפני קבר התהום". ומכאן למד הרמב"ם בהלכות בית הבחירה פ"ה ה"א, כי כל הר הבית היה בנוי כיפין על גבי כיפין מתחתיו, ופשוט שזה מקור הביטוי של הרדב"ז. בפועל מתחת למדרש שלמה נמצא מבנה תת קרקעי שנקרא אקצא הקדומה. ואולם מזרחה ממנו נמצא מבנה מרשים שנקרא "אורות שלמה" ובו עמודים רבים וכיפות רבות, שניתן אולי להבין שהן חלק ממערך של "כיפין על גבי כיפין". וראה אודות זה לקמן בהע' 87.

אותן עליות צפוניות הן ממזרח או ממערב לשטח העזרה, והדבר טעון הסבר. אלא שתחילה צריך לברר את עצם הדרך שאותה הגדיר בפסקה זו, שהיא על כל פנים אמורה להיות דרך שמתאימה למי שיש לו ספק אם הוא נמצא ממזרח או ממערב לעזרה ממש, ולא רק לעומד מצפון (או שמא מצפון מערב או צפון מזרח) לעזרה.

(יש לציין כי מן הלשון "ואם העליות הם בצד צפון" יש לכאורה מקום לדקדק שהדיון בנוגע לצד צפון לא היה מעשי, וכי בפועל המנהג לעלות לעליות נגע רק לצד המערבי, שם גם נהגו להיכנס לחלל הפתח. וכפי שפתח לעיל (פסקה ו) במילים: "הילכך מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב או הנכנס לראות מהפתח אשר לצד מערב". אך אין זה דקדוק גמור,⁵⁹ ולקמן בביאור הדרך הראשונה יבואר גם ההיבט המעשי של השאלה הצפונית, דווקא בנוגע לעליות שבמערב).

1. הדרך הראשונה לבדיקת הלשכות שבצפון

החידוש הגדול שעומד בבסיסה של הדרך הראשונה, הוא בקביעה שהכותל המערבי הידוע, הוא הכותל המערבי של העזרה. ובהתאם לקביעה זו, הוא קובע שעל פי הכותל המערבי ניתן לקבוע האם נקודה מסוימת נמצאת ממערב לעזרה, ומשום כך לדעתו מותר להיכנס אליה, וכמו כן האם נקודה מסוימת נמצאת ממזרח לתחום העזרה, שגם זו יכולה להיות סיבה מספקת כדי להתיר את הכניסה לשם. ומדידה זאת נעשית כאשר מודדים מן הכותל המערבי קפ"ז אמות כלפי מזרח (כפי אורך העזרה ממזרח למערב).

במדרשים מפורש שאחרי חורבן הבית נשאר שריד אחד של המקדש שלא חרב, והוא הכותל המערבי. אלא שמלשון המדרשים קשה להוכיח במדויק לאיזה כותל התכוונו האמוראים.

הדרשה העוסקת בנצחיותו של הכותל נדרשה על הפסוק: "קול דודי הנה זה בא, מדלג על ההרים, מקפץ על הגבעות. דומה דודי לצבי או לעפר האילים, הנה זה עומד אחר כתלנו, משגיח מן החלונות, מציץ מן החרכים" (שיר השירים ב, ח-ט).

פסוק זה (ככל פסוקי שיר השירים), נדרש כמשל על עם ישראל והשכינה. בפסוק זה מתוארת אם כן הגאולה ההולכת וקרבה, וכך המצב המתואר בפסוק הוא מצב שבו עדיין נמצאים בגלות, אך השכינה כביכול מבקשת להזדרז ולהופיע. במצב זה הדוד (כלומר הקב"ה) אמנם עוד לא הגיע על מנת לגאול אותנו, אבל הוא ממתין מאחורי הקיר, ומציץ ומשגיח עלינו משם, וכפי שאמרו חז"ל: "הנה זה עומד אחר כתלנו, אחר

59. עיין לעיל בהע' 45, שם נערכה השוואה בין לשונותיו של הרדב"ז בנוגע לרוחות השונות, ומה שיש לדקדק בזה.

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

כותל מערבי של בית המקדש, למה שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם". (שיר השירים רבה פ"ב; שמות רבה פ"ב; במדבר רבה פרשת נשא פרשה יא; מדרש תהילים מזמור יא; פסיקתא רבתי פרשת החודש, ועוד).

מדרש אחר שמזכיר את הכותל המערבי שלא חרב הוא מדרש "איכה רבתי" (פ"ב), שם נמצאת כרוניקה המתארת את חורבן שאר הכתלים, ואת הדרך בה נשתייר הכותל המערבי. על פי המסופר שם, חילק טיטוס את ארבע חומות המקום לארבעה דוכסים. הדוכס שבחלקו נפלה המשימה להרוס את החומה המערבית היה הדוכס של ערבייא (בנוסח הנדפס שמו של הדוכס הוא פנגר, אך בכת"י שמו הוא אמגר). אלא שמן השמים גזרו שלא יחרב הכותל המערבי לעולם "למה ששכינה במערב",⁶⁰ וכך בסופו של דבר אירע שבניגוד לשאר שלושת הדוכסים שהחריבו את חלקם, פנגר לא החריב את חלקו.

(בהמשך המדרש שם מסופר, שכאשר נשאל פנגר על ידי הקיסר מדוע לא קיים את הציווי שנצטווה, ענה לו פנגר שעשה זאת לתפארת מלכותו של הקיסר, כי ללא שיור זה, לא יוכלו הדורות הבאים לדעת מה גדול היה כוחו של הקיסר, ומה היא עוצמת המקדש אדיר הממדים שהקיסר הצליח לגבור עליו. אך נימוק זה לא הועיל לפנגר להצילו מן העונש על שהפר את ציווי הקיסר).

כאמור, לשון המדרשים היא: "כותל המערבי של בית המקדש". מן הלשון ניתן להתרשם שבאמת מדובר על כותל הבניין עצמו, אלא שהדבר אינו בגדר של הכרח גמור, כי לעיתים אנו מוצאים את המונח "מקדש" במשמעות רחבה יותר.

הכותל המערבי הוא מקום ידוע, וקיימות עדויות של מבקרים שונים שביקרו בו באלף השנים האחרונות. ומתוך הדברים גם ברור שכולם כיוונו לכך שהכותל המערבי שעליו מדובר במדרש, הוא הכותל שניתן לגשת אליו "כיום", כלומר כל אחד ואחד בזמנו הוא.

המקור הראשון שאחרי תקופת המדרשים, שנזכר בו הכותל המערבי כדבר מוכר שקיים בפועל בזמנו של כותב הדברים, הוא מקור שנקרא בשם "מגילת אחימעץ", והיא נכתבה בסוף התקופה המוסלמית הראשונה, עוד לפני התקופה הצלבנית (בערך

---

60. כך באיכה רבתי בנוסח הדפוסים. בכת"י חסר משפט זה. אלא שנימוק זה לנצחיותו של הכותל המערבי מפורש גם במדבר רבה פרשת נשא פרשה יא, אשר שם נאמר: "הנה זה עומד אחר כתלנו – זה כותל מערבי של בית המקדש שאינו חרב לעולם, למה שהשכינה במערב". (מקור הביטוי שכינה במערב הוא במסכת בבא בתרא כה עמודים א"ב, וכן הוא נזכר בפסיקתא רבתי פסקה מו תוספתא ד"ה ה' בחכמה יסד, ובתנחומא כת"י פרשת בראשית סימן יג ד"ה [י"ג] ד"א אלה. אלא שבמקורות אלו לא נזכר הכותל המערבי).

בשנת ד' תת"י [1050]. באותו מקור מוזכר כי שמואל בן פלטיאל תרם שמן "למקדש בכותל מערבי למזבח שבפנים". (המקדש שמוזכר כאן הוא בלי ספק ביטוי מליצי, ורגילים לחשוב שמדובר על בית כנסת בכותל המערבי, ועל פי זה גם המזבח שבפנים אינו אלא הבימה שבמרכז בית הכנסת. אך מובן שלא זו הנקודה בה אנו עוסקים, אלא בעצם האיזכור של הכותל המערבי כדבר קיים וידוע בעת ההיא, ואיזכורו כדבר ששייך למקדש יכול ללמד שאולי התייחסו אליו ככותל של ההיכל או כותל של העזרה).

אחריו, בתוך התקופה הצלבנית (בערך בשנת ד' תתק"ל [1170]) ביקר במקום רבי בנימין מטודילה, ובתוך דבריו על ירושלים כתב: "ושם טינפולי דומיני (כך כונה מסגד כיפת הסלע בפי הצלבנים)⁶¹ והוא היה מקום המקדש. ובנה עליה עמאר איבן אל כטאב כיפה גדולה ויפה עד מאוד וכו', ולפני אותו מקום כותל מערבי, והוא אחד מהכתלים שהיו בקדש הקדשים, וקוראים אותו "שער הרחמים", ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכותל בעזרה".

ההנחה של רבי בנימין מטודילה שהכותל המערבי הקיים הוא הכותל של קודש הקודשים, נובעת באופן ישיר מדקדוק מילולי בדברי המדרשים שדיברו במפורש על: "כותל המערבי של בית המקדש", שמשמעותו הפשוטה היא הכותל המערבי של בניין המקדש עצמו, כלומר כותל קודש הקדשים שהיה במערב המקדש. ואין ספק שמסיבה זו עצמה כתב רבי בנימין מטודילה שהעם שבאים להתפלל שם מגיעים להתפלל "לפני הכותל בעזרה".

הרדב"ז לא יכול היה להסכים עם הנחה שכזאת, שכן לדעתו אי אפשר להקל בכניסה לשטח העזרה בזמן הזה, נגד עמדתו של הרמב"ם שפסק במפורש בהלכות בית הבחירה (ו, יד) שקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבוא, ולכן אסור להיכנס למקום בטומאה גם בזמן הזה.⁶² ומשום כך הוצרך להניח שהמונח "מקדש" שנאמר בנוגע לכותל המערבי, מתייחס לעזרה כולה, וזאת בהתאם לדברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה (א, ה), שם קבע את הדברים שהם עיקר בבניין הבית, וכתב: "ועושיין מחיצה אחרת סביב להיכל, רחוקה ממנו כעין קלעי החצר שהיו במדבר, וכל המוקף במחיצה זו שהוא כעין חצר אהל מועד הוא הנקרא עזרה, והכל נקרא מקדש".

61. ראה אודות זה לעיל בהע' 17.

62. הראב"ד במקום חולק על דבריו, והמאירי בספר בית הבחירה למסכת שבועות דף טז כתב שהמנהג הוא כראב"ד, וזה כשלעצמו תמוה, שהרי הוא לא היה בארץ, ומובן שלא יכול היה להעיד על מנהג שכזה, וגם לגופו של עניין קשה למצוא אסמכתאות למנהג שכזה. אך עיין בספרי חצרות בית ה' עמ' 35 שם טענתי שהמאירי הסתמך על עדותו המפורשת של רבי בנימין מטודילה, אלא שלמעשה עדות זו מבוססת על פרשנותו למדרשים בנוגע לכותל, ופרשנות אחרת למדרשים שומטת את הבסיס לאותה עדות.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

ההנחה שהכותל המערבי הוא כותל העזרה (ולא כותל המקדש עצמו) משתמעת גם מאיגרתו של רבינו שמואל בר' שמשון שקדם לרדב"ז ביותר משלוש מאות שנה. רבינו שמואל ברבי שמשון ביקר במקום בשנת ד' תתקע"א (1211) יחד עם רבי יהונתן הכהן מלוניל. ובאיגרתו כתב: "ונכנסנו בשער עד לפני מגדל דוד, ונבא להשתטח עד לפני העזרה, וניפול על פנינו לפני שער שכנגדו מבחוץ מרוח לעין עיטם הוא בית הטבילה לכהנים. ושמה שער שכנגדו בכותל מערבי ומיסוד הכותל כעין אולם גדול אחד אשר ביסוד ההיכל, ושם באים הכהנים במחילה לעין עיטם, והמקום ההוא היה בית הטבילה".⁶³

ברור מדבריו כי הוא נכנס לעיר ממערב, דרך שער יפו (כדבריו: "ונכנסנו בשער עד לפני מגדל דוד"), ומשם המשיך לכיוון מזרח ובא להשתטח "לפני העזרה" שאותה הוא רואה בעומדו "לפני שער". ועל כך הוא מוסיף וכותב שיש שם שער "שכנגדו בכותל המערבי ומיסוד הכותל כעין אולם גדול אחד אשר ביסוד ההיכל". מתוך הכרת השטח, ברור לגמרי שהשער שביסוד הכותל אשר שם יש "כעין אולם גדול אחד אשר ביסוד ההיכל", אינו אלא האולם שממזרח לשער וורן (דהיינו לפי המספור האנגלי בור מס' 30, וראה על כך בהרחבה להלן בפסקה טז), וברור אם כן שהכותל המערבי שאליו הגיע הוא למעשה הכותל הידוע לנו, אלא שהוא הגיע לנקודה צפונית מעט לעומת רחבת התפילה הידועה היום, והוא קובע במפורש שבהיותו שם הוא נמצא "לפני העזרה", ואם כן לדעתו הכותל הוא כותל העזרה. ואמנם את המילים "ונבא להשתטח עד לפני העזרה" ניתן לבאר בצורה מליצית, ולהניח שאולי כך הוא קורא לכל הר הבית, אך הקביעה שהאולם שביסוד הכותל משתרע עד מתחת ליסודות ההיכל, מעידה על כך שבמילים "לפני העזרה" כיוון לעזרה ממש.

לגופו של עניין, קביעה זאת של הרדב"ז שהכותל המערבי הוא כותל העזרה, נראית לנו תמוהה מאוד לאור ההנחה הראשונה שלו, שאותה ניסח במילים: "כי הדבר ברור שתחת הכיפה שם אבן השתיה בלי ספק הנקרא אצלם אלסכרא", שהרי כאשר אנו מתבוננים במפה, אנו רואים בעליל שהמרחק מן הכותל המערבי עד כיפת הסלע הוא גדול בהרבה משיעור י"א אמה, וזה מוכיח בעליל שאחת משתי הקביעות איננה יכולה להתקיים, כלומר אם הצרכה היא אבן השתיה "בלי ספק", אם כן "בלי ספק" הכותל המערבי איננו כותל העזרה. ואם הכותל המערבי הוא כותל העזרה, אם כן הצרכה איננה אבן השתיה. אלא שמעיון בדברי הרדב"ז עצמו עולה בבירור שהוא עצמו לא היה מודע למרחק זה. שהרי הוא עצמו הסתפק שמה השער הקטן שסמוך לבאב אל קטאנין נמצא עדיין בתוך י"א אמה מקירות בניין כיפת הסלע, ואף ביחס לבאב אל קטאנין עצמו היה לו ספק שמה הוא נכנס לתוך שטח העזרה, והוא חוצה

63. נדפס באגרות א"י של יערי עמ' 78.

את החלק הצפוני של הקו שנמצא ממערב לכיפה במרחק י"א אמות, (וכפי שהתבאר לעיל פסקה ז), ואם כן מובן שגם בנוגע לכותל המערבי הגלוי (ולא רק להמשכו הצפוני בסביבות שוק אל-קטאנין)⁶⁴, לא היה מודע לעניין.

ובספר הר צבי (מקדש מלך)⁶⁵ פרק י הקשה על דברי הרדב"ז, שאם אמנם הכותל הוא כותל העזרה, אם כן השטח שממערב לו הוא בתוך הר הבית, וזה מנוגד למנהג הפשוט מדור דור שכל הטמאים (כולל זבים זבות נידות ויולדות) נכנסים לשם, אף על פי שאסור להם מדאורייתא להיכנס להר הבית. ומתוך כך⁶⁶ הגיע למסקנה שהכותל שאליו מתייחס הרדב"ז בקטע זה, אינו הכותל הידוע, אלא כותל שאותו יש לצייר בדמיון במרחק של י"א אמה ממערב לכיפת הסלע (ע"פ מש"כ לעיל פסקה ו), ואשר ממנו יש למדוד מזרחה קפ"ז אמות, ועל פי זה לבדוק את המצב העליות אשר מצד צפון. (ואם אכן זו הכוונה, אם כן אין בדברי הרדב"ז האלה כל קביעה של נקודה חדשה שממנה התחיל את החשבון הנוגע לעליות שבצפון, וכל ההסתמכות שלו אינה

64. דקדוק בדברי הרדב"ז בפסקאות הקודמות מעלה, שלדעתו הכותל המערבי הקיים (שהוא לדעתו כותל העזרה), אינו גלוי לכל אורכו. שהרי כתב במפורש (בפסקה ז) כי העולה בעליות שמעל השער הקטן שסמוך לבאב אל-קטאנין, או המגיע עד לבאב אל-קטאנין עצמו, צריך לשער את מרחקו מן הכיפה, כדי לא להיכשל באיסור כניסה לעזרה, וכפי שהתבאר לעיל שם. ועל כרחנו צריכים אנו לומר שהמגיע לבאב אל-קטאנין אינו יכול לדעת באופן ישיר האם הוא ממזרח לכותל המערבי הידוע (כלומר הכותל של רחבת התפילה), שאז אסור לו להיות שם, או שמא הוא ממערב לכותל המערבי ועל כן מותר לו להיות שם, וזאת כאמור מפני שהכותל עצמו אינו ניתן לזיהוי לכל רוחב החלק המערבי של העזרה, ועל כן בהמשכו צפונה יש צורך להעריך את המיקום בדרכים אחרות.

65. הר צבי הוא שמו של קונטרס שהוציא לאור הגאון ר' צבי פסח פראנק זצ"ל בשנת תרע"ט בעניין חידוש הקרבנות בזמן הזה, והוא נדפס אז בירושלים כנספח לספר דרישת ציון. בשו"ת הר צבי חלק יורה דעה שנדפס בשנת תשכ"ד, חזרו והדפיסו את הקונטרס בשלמותו בסוף הספר. בשנת תשכ"ח יצא הספר בשנית עם תוספות של המחבר שנקראו בשם "טור מלכה" ועם הערות של חתן בנו, הגאון ר' יוסף כהן שהיה אב"ד בירושלים. במהדורה זו נקרא הספר כולו בשם "מקדש מלך", כפי שהיה רשום על גבי מחברת של המחבר. מהדורה מורחבת נוספת של מקדש מלך יצאה לאור על ידי מכון הרב פראנק בשנת תשנ"ז. (המקורות למובא כאן הם: מהדורת תשכ"ד עמ' רע"ב; מהדורת תשכ"ח עמ' קלב; מהדורת תשנ"ז עמ' קכו).

66. חשוב לציין כי הגרצ"פ לא הקשה על הרדב"ז מכוח הסתירה המציאותית הנובעת מן המרחק שבין הצכרה לבין הכותל המערבי הידוע, וכל קושייתו הייתה מכח מנהג ישראל להתקרב לכותל בטומאה. וכמדומה שעשה זאת מפני שמבחינה הלכתית למנהג יש תוקף של ראייה חזקה יותר. ואילו הקושייה הייתה רק מכוח הסתירה בין שני הזיהויים, היה הדבר נשאר בספק, כי אמנם נכון הוא שאם הצכרה היא אבן השתייה אין הכותל כותל העזרה, אך מאידך גם נכון לומר שאם הכותל הוא כותל העזרה (כפי שניתן אולי להבין מן המדרשים) מובן שהצכרה אינה אבן השתייה, אבל מכוח המנהג סבר שאכן ניתן להכריע באופן מוחלט שהכותל איננו כותל העזרה.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

אלא על כיפת הסלע, אשר על פי המרחק ממנה יצר כביכול כותל מערבי, שעשה אותו נקודת התחלה לחשבונות העליות אשר בצפון).

אלא שבאמת אין זה מתאים ללשונו של הרדב"ז שממנה עולה כי בחלק זה של התשובה הוא מתייחס למדידה שיש לבצע מכותל קיים ידוע, שהוא לדעתו כותל העזרה. (ובאמת לעיל פסקה ז' אכן שיער באופן ישיר את מרחקי שוק אל-קטאנין והשער הקטן שמדרום לו, על פי המרחק של י"א אמה מכותל הכיפה עד לנקודה הנדונה, אך שם באמת לא הזכיר שום כותל מערבי שיש לצייר בדמיון באותו מרחק, אלא דן באופן ישיר במרחק שבין הכיפה לבין אותן נקודות).

לכך יש גם להוסיף, שבקטע הנדון, אותו כותל מערבי משמש בסיס למדידה הן בנוגע לעליות הנמצאות ממערב (כלומר מצפון מערב) לעזרה, והן בנוגע לעליות שנמצאות ממזרח (או ליתר דיוק מצפון מזרח) לעזרה. כי כפי שכתב, מאותו כותל יש למדוד קפ"ז אמות כלפי מזרח, ומה שמזרחה לאותן קפ"ז אמות, הרי הוא בתחום המותר לכניסה. ואשר על כן אין זה מתקבל על הדעת שהכותל המערבי משמש בסיס לאותה מדידה של קפ"ז, הוא כותל דמיוני שאותו יצרו על פי חשבון מכיפת הסלע. שהרי אם באמת הכיפה היא בסיס החישוב (בסעיף זה), ולא כותל מערבי ידוע, לא מובן כלל מדוע הלך סחור סחור, ומן הכיפה הלך אל המערב, ומשם סבב למדוד כלפי מזרח, כאשר באמת ניתן באופן זה למדוד באופן ישיר מן הכיפה מזרחה. ועל כרחנו צריכים אנו לומר שהבסיס למדידה שבקטע זה אינו קשור כלל לכיפה, אלא הוא בסיס שעומד בפני עצמו, וממנו ניתן למדוד באופן ישיר קפ"ז אמות לכיוון מזרח כדי לקבוע את גבולות העזרה, והוא אם כן הכותל המערבי הידוע.

וכבר עמד על הדברים הגאון ר"ע יוסף זצ"ל בספרו יביע אומר (חלק ה', יורה דעה סימן כז), שם הביא את דברי הגרצ"פ שהבין שהכוונה היא לכותל אחר, וכתב על כך: "ובמחכ"ת אין דבריו מחוורים, וסיום ד' הרדב"ז בכותל הדרומי מוכיחים ג"כ שנתכוון על הכותלים הנראים לעינינו. ואין להאריך בדברים". (ועיין עוד בספרי חצרות בית ה' עמ' 38, שם שללתי את האפשרות שבזמנו היה במערב עוד כותל ידוע שנמצא במרחק י"א אמה מן הכיפה, וגם בזה אין להאריך יותר, בפרט אחרי שהתגלתה תשובת השל"ה המובאת לעיל. ועיין עוד לקמן (בפסקה ט' [3]) ובספרי הנ"ל בעמ' 39, שם הוכחנו כי קושיית הגרצ"פ כיצד טמאים מתקרבים לכותל המערבי אינה קשה כלל, כי אצל הרדב"ז קיימת חפיפה בין הכותל המערבי של העזרה לבין כותל הר הבית, וממילא מובן שהעומד בסמוך לכותל המערבי מצד חוץ, איננו נמצא בתוך שטח הר הבית).

לאור זאת צריכים אנו לסגל לעצמנו את היכולת לנתח את התשובה של הרדב"ז לחלקיה השונים, ולהבין את ההיגיון שבכל אחד מחלקיה, על אף הידיעה שקיימות בה קביעות שלנו ברור בעליל שאינן אפשריות. שכן ייתכן שברדב"ז יהיה כתוב דבר מה

שבכלים שלנו (שהם במקרה זה מפות המבוססות על מדידות בתוך השטח, וכן תצלומי אוויר) ניתן לקבוע שאינו אפשרי, אך לא ייתכן להניח שבדבריו של הרדב"ז יהיה דבר שכשלעצמו אינו הגיוני, (כלומר, אנו חייבים להניח שקיימים נימוקים הגיוניים, שמכוחם יכול היה להגיע לאותה מסקנה שהגיע אליה בכל נקודה ונקודה). כך למשל בנדון דידן, אמנם יודעים אנו שהמרחק בין הצרכה שאותה החשיב לאבן השתיה, לבין הכותל המערבי שאותו החשיב לכותל העזרה, איננו מאפשר לקיים את שתי ההנחות כהנחות אמיתיות, אבל אנחנו בהחלט יכולים להבין על סמך מה נקבעה הקביעה האחת, ועל סמך מה נקבעה ההנחה האחרת, ואחרי הידיעה שאחת משתי הקביעות אינה יכולה לדור בכפיפה אחת עם חברתה, על כרחנו נצטרך גם לנסות להכריע מי משתי הקביעות ההגיוניות היא אכן האמיתית, ומי היא הקביעה שעל כרחנו תתבטל מפני חברתה.

לנו שאנו מורגלים להתבונן בשאלות כגון אלו באמצעות מפות ותצלומי אוויר, קשה להבין כיצד לא ראה הרדב"ז בעיניו ממקום קצת גבוה, שהכותל המערבי מרוחק הרבה מן הצרכה. אבל באמת דווקא בנקודה זו גם לאנשי הדור הזה יש קושי גדול לתפוס את המציאות כפי שהיא, ורוב העולם נתפסים בנקודה זו של מרחק הכותל מן הצרכה לטעות אופטית שגורמת לכל מי שעומד ברחבת הכותל באזור הקרוב למדרגות העולות לרובע היהודי, להניח שבניין הצרכה ממש צמוד לכותל ממזרחו,⁶⁷

67. העוסקים באופטיקה עמדו על כך שאחת התכונות שברא בנו הקב"ה היא היכולת לשער את המרחק שלנו מגופים שונים שנמצאים סביבותינו, וזה נעשה בכמה אופנים. אחד האופנים קשור להרגל שלנו לראות דברים שגודלם האמיתי ידוע לנו, ובאופן אינסטינקטיבי להשוות אותם לגודל שלהם כפי שהוא נראה בפועל, וכך לקבל את תמונת המרחב. כך למעשה כאשר אדם צופה בשני בני אדם זהים בגובהם, אשר אחד מהם רחוק ממנו ארבעה מטר והאחר שמונה מטר, תמונת האחד כפי שהיא מצטיירת בעין קטנה במחצית מתמונת השני. (ניתן לצלם את שניהם כאחד, ולהשוות את הגודל שהם תופסים בתמונה, ולראות שגודלו של אחד על גבי תמונה מודפסת הוא ששה ס"מ, וגודלו של האחר שלושה ס"מ). אך בשכל נתפסים שניהם כשוים בגובהם, כאשר בשכל מצטייר מיד המרחב, והמתבונן רואה מיד שהאחד מרוחק ממנו, והשני קרוב אליו. תכונה זו יכולה להיות לרועץ, כאשר אחד משני האנשים יהיה גדול בממדיו באופן מופלג משאר בני אדם, כי במקרה שכזה תיווצר טעות בנוגע למרחק שלו, והוא ייתפס כאילו הוא אדם בעל ממדים רגילים, אך הוא עומד קרוב יותר. וזו אכן התופעה הקשורה לבנין הגדול בממדיו של כיפת הסלע, אשר מחמת אותה אשליה אופטית, הוא נתפס כמבנה רגיל שנמצא קרוב יותר.

בהקשר לזה אני מוצא מקום לציין כי לאחרונה, בכ"ע ישורון כרך לב עמ' תתפב, התפרסמה רשימה שכתב רבי יוסף שוורץ ז"ל במחברתו כשבועיים לפני פטירתו בחטף (ט שבט תרכ"ה), אשר בה כתב: "היום יום א' כ"ד טבת תרכ"ה בשחרית זכיתי לעלות גגה בחצר ישמעאלי הבנוי על חומת מערבית הר הבית ממש, וראיתי כל הר הבית ומקום המקדש לארבע רוחות, אשר לא

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

תמונה מס' 16: תצלום של הכותל המערבי ועל כיפת הסלע במבט מכיוון המדרגות העולות לרובע היהודי. בתמונה ניתן לראות היטב כי ממבט העין של צופה מנקודה זו, הכותל המערבי ממש "נוגע" בקיר של בניין כיפת הסלע.

זכיתי לדעתו ולראותו כל כך בדקדוק ובצמצום עד היום הזה". ושם הוא מאריך בתיאור, וכותב בין השאר שהוא נוכח לדעת כי המרחק מן הצכרה עד הכותל המערבי הוא 70 אמות (את האמה הוא מחשב לפי שיעור גדול של "שני פוס" כלומר ששים ס"מ בקירוב). ובאמת גם בזה טעה בטעות האופטית הנ"ל, אם כי התקרב לאמת לעומת הידיעה שהייתה לו קודם לכן. וכל זה מפליא מאוד, כי הוא למד וידע כיצד למדוד וכיצד לאמוד וכיצד לצייר. ואחרי עלותו ארצה, צייר בידיו את הכותל ואת הר הבית והר הזיתים כפי שהם נראים מן הרובע היהודי, ושלח את התמונה לאחיו שהדפיס אותה בגרמניה בשנת תקצ"ז. (ראה על כך במאמרו של אבי ששון, תקציר הרצאה בכינוס בבר אילן, "חדושים בחקר ירושלים" הקובץ השמיני, רמת גן תשס"ג, עמ' 171-199). ובספרו תבואות הארץ שי"ל בשנת תר"ג, בשער החצר הפנימית "הר המוריה הר הבית מקום המקדש", גם תיאר את גבולות חרם א־שריף מן החוץ, וקבע את מידותיהם ברגלים אשכנזיות, וכפי הנראה הייתה בידו מפה שאולי לא כללה את הפרטים בפנים, או שלא סמך עליה בנוגע לשטח בפנים. (המפה הגדולה הטובה של הר הבית, שאותה הכין צ'רלס ווילסון, נדפסה באנגליה בשנת 1865, היא שנת פטירתו של ר' יוסף שוורץ, ומובן שהוא לא ראה אותה). וכל זה לא הספיק לו כדי לדעת את המרחקים מן הצכרה, ולידיעה זו לא התקרב אלא אחרי שעלה על גגו של אותו ישמעאלי, וגם אז רק התקרב למידה, אך לא ידע אותה. ואשר על כן אין כל פלא בכך שבדורו של הרדב"ז קשה היה לעמוד על הדבר.

וכפי שכבר ציינתי בספרי חצרות בית ה' עמ' 42. (ועיין בזה עוד להלן (פסקה ח [2]) בנוגע לאומדן בלתי מדויק הנוגע למרחק שמן הכותל הדרומי עד לצכרה).

כאמור, השאלה הקשה העולה למקרא פסקה זאת היא מדוע בכלל הוצרך לדרך זו כדי לקבוע את דין העליות שבצפון או בדרום. כי אמנם נכון הוא שכאשר אדם מתקרב לתחום הקרוב לעזרה מצפון, (או ליתר דיוק לעליה הנמצאת מצפון במקום שיש ספק שמא היא בשטח העזרה), ואנו יכולים לקבוע באופן ישיר שאותה עליה נמצאת עכ"פ ממזרח לעזרה או ממערב לה, מובן שניתן גם לקבוע על סמך זה שאותו אדם מגיע למקום מותר, וזאת גם אם לא נגדיר במדויק היכן נמצא הכותל הצפוני של העזרה, אך צריך להבין מדוע בחר הרדב"ז להתחיל את הדיון בנוגע למי שמתקרב לעזרה מצפון, דווקא בבדיקה זו המגדירה למעשה את דינו של המתקרב ממערב או ממזרח, והיא נוגעת למתקרב מן הצפון רק במקרים מאוד מסוימים.

אולם, כאשר אנו מנסים לבחון את התשובה לאור הידוע לנו על הרקע שלה, ועל מה שהיה נהוג למעשה בימים ההם, יכולים אנו להבין מה ראה על ככה. כי כפי שצוין לעיל, גם מן הדוגמאות שנקט וגם מן התעודות ההיסטוריות, אנו יודעים בבירור שהעליות שיהודים עלו עליהן היו בצד המערבי של חרם א־שריף. הרדב"ז עצמו דיבר במפורש על אזור שוק אל־קטאנין, ועל השער הקטן שקרוב ביותר לכיפת הסלע, כלומר על שער הטהרה ועל העליות שעליו, והוא דיבר על המקום כמקום שהוא עצמו התקרב אליו, אם כי לא עלה על גבי העליות.

כפי שצוין בפתיחה, מן התעודות השרעיות אנו יודעים שיהודים עלו על גג המדרסה העות'מאנית, וממנה אל הגג של האכסדרה המקיפה את הר הבית ממערב, וזה תואם במדויק את הדיון של הרדב"ז אודות העליות שעל גבי שער הטהרה. אולם בתעודות אנו מוצאים גם תיאור של אירוע נוסף, שבו עלו על גג המדרסה המנג'כית כדי להשקיף ממנה על הנעשה ברחבת הר הבית. המדרסה המנג'כית קיימת גם היא עד היום, וגם היא נמצאת בגבול הכותל המערבי של חרם א־שריף, וחלק ממנה חורג מזרחה לתוך תחום חרם א־שריף, אלא שהיא נמצאת במרחק למעלה ממאה ועשרים מטר צפונה מן המדרסה העות'מאנית. ובהיות הכותל המערבי של חרם א־שריף נטוי לעומת רוחות השמים באופן שבו במבט מדרום לצפון הוא נוטה שמאלה (כלומר מערבה) בשיעור של כעשר מעלות, מובן גם שהמדרסה המנג'כית הרחוקה כמאתים וארבעים מטר צפונה מן הכותל המערבי הידוע, נוטה ממנו לצד מערב בשיעור של כארבעים מטר. ואכן על פי הידוע לנו מן המפות, זה אמנם המרחק שבו נוטה המדרסה המנג'כית מערבה מן הכותל המערבי הידוע.

לנו, כמי שמכירים את הר הבית מתצלומי אוויר וממפות, הדיון כולו נראה חסר משמעות. שהרי במבט קל יכולים אנו לראות שלמעשה מדובר בבניין שנמצא על

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

המשכו של כותל ארוך אחד, שקרוב לקצה הדרומי שלו נמצאת קשת רובינסון, וקצהו הצפוני מסתיים בבית הספר עומריה בקצה הצפוני של חרם א-שריף. אולם מאידך אנו יודעים בבירור שתמונה זאת כלל לא הייתה ברורה למי שהכיר את הכותל המערבי דרך הסמטאות שבמערב, וכך מוצאים אנו את ההתלבטות סביב היחס בין קצהו המערבי של שוק אל-קטאנין לבין הכותל, כאשר גם דיון זה הוא לדידן חסר משמעות. אלא שדווקא בנקודה זו, יש יתרון לעומד על גבי גג המדרסה המנג'כית הרחוקה, לעומת מי שעומד על גבי הקרקע באזור שוק אל-קטאנין. שכן העומד על גבי גג המדרסה המנג'כית, יכול לראות בעיניו את הצריח המוסלמי שנמצא בקצה הצפוני של רחבת הכותל המערבי (צריח שער השלשלת). וכך בכל יום יכול כל אדם שעומד על גג המדרסה המנג'כית לקבוע ברגע חצות היום, האם הוא נמצא ממזרח לאותו צריח או ממערב לו, וזאת משום שמי שנמצא ברגע חצות מצפון מזרח לצריח, יראה את השמש משמאל לצריח, אך אם הוא ממערב לצריח, הוא יראה את השמש באותו רגע מימין לצריח. (וראה לעיל בתמונה מס' 3, בה מצוירות העליות של מדרסת מנג'כיה, כאשר מאחריהן במרחק מצויר גם הצריח שמעל הכותל המערבי).

נמצא שהעולה לעליות אשר בצפון מערב, יכול בקלות רבה לקבוע אם מקומו ממערב לגבול הכותל המערבי הידוע או לא, (וכידוע, זמן חצות הוא אחד מחמשת הזמנים שבהם מכריזים המואז'ינים שהם הכרוזים המוסלמיים את קריאתם, כך שאין צורך בדיעה אסטרונומית מיוחדת ובשעון מדויק על מנת לדעת את הרגע הזה), ומשום כך כתב הרדב"ז תחילה את החשבון הזה. ומובן שאגב הצד המערבי שהוא זה שהיה נוגע הלכה למעשה לעולים על גג המדרסה המנג'כית, קבע את נכונות הכלל גם לעולים מצד מזרח, אף על פי שבמציאות לא היה זה מעשי לדון על צד זה שאין בו עליות שניתן בדרך זו לפתור את שאלת מעמדן.

2. הדרך השניה לבדיקת הלשכות שבצפון

כאמור, הדרך השניה שאותה קבע הרדב"ז לצורך בדיקת המעמד ההלכתי של עליות שבנויות בצפון, מבוססת על ההנחה שניתן לזהות באופן ישיר את שרידי הכותל הדרומי המקורי של העזרה, וממנו יש אפשרות למדוד כלפי צפון מרחק של קל"ה אמה (כפי הרוחב של העזרה הידוע מן המשנה), וכך לשער את מקומה של כל עליה שנמצאת בצפון, ולדעת האם היא בתוך שטח העזרה או מצפון לו. והדבר מובן מאוד מן הצד העיוני, אלא שבאופן מעשי מתעוררת מאליה השאלה על פי איזה נתון ניתן לקבוע באופן ישיר היכן באמת עמד הגבול הדרומי של העזרה.

בנקודה זו מוצאים אנו בדברי הרדב"ז חידוש גדול מאוד, והוא שהכותל הדרומי של חרם א-שריף הוא הכותל הדרומי של העזרה. (יש להדגיש כי בניגוד לקביעות אחרות שבדבריו, בנקודה זו של הכותל הדרומי הרדב"ז הוא כנראה יחידי ממש). מובן

מאליו שקביעה זו אינה יכולה לעלות בקנה אחד עם הקביעה שלו עצמו שהצרכה היא אבן השתיה, (אשר הוא עצמו הגדיר אותה במילים: "הדבר ברור בלי ספק", כפי שהתבאר לעיל), והיא רק מחזקת את ההנחה שנקודת המבט של מי שראו את הדברים ללא תצלומי אוויר וללא מפות (וכמובן ללא יכולת כניסה לתוך השטח), הייתה שונה לגמרי מנקודת המבט שלנו.⁶⁸

לאמיתו של דבר, השאלה הקשה באמת היא על סמך מה הגיע הרדב"ז למסקנה שהגיע. (ושאלה זו היא שאלה עיונית הרבה יותר מטרידה מן השאלה בדבר קיומן של שתי קביעות שסותרות זו את זו. כי אמנם אפשרי הדבר שאחד מן החכמים קבע שתי קביעות שכל אחת כשלעצמה נראית סבירה ומבוססת מבחינה הלכתית, אף על פי שאנו יודעים שבאמת אי אפשר לקיים את שתיהן, ועל כרחנו נצטרך להכריע איזו מהן לקיים, וממילא גם איזו מהן לבטל, אבל מובן שאין אנו רשאים כלל להניח שאצל הרדב"ז קיימת חלילה איזו קביעה שהיא כשלעצמה אינה מבוססת על שום דבר, ומשום כך שאלה זו היא השאלה הקשה באמת בנוגע לקטע זה).⁶⁹ ואמנם יש בדברי

68. לכך יש להוסיף כי אנו יודעים היטב שמבחינה רפואית רבים הם האנשים שסובלים מקוצר ראייה בדרגות שונות. ואמנם במצב זה רוב האנשים מסוגלים לקרוא, ואף לראות היטב עצמים קרובים ללא משקפים, אך הם מתקשים בראיית דברים רחוקים יותר. אלא שכיום רוב האנשים שנמצאים במצב שכזה משתמשים במשקפים, ואין הם חשים כל כך במגבלה הרפואית שלהם. מובן אם כן שבדורות שבהם לא היו משקפים בנמצא, אמנם אנשים צעירים עם ראייה תקינה, יכלו בהחלט לעמוד על הר הזיתים ולנסות להעריך משם את המרחק בין כיפת הסלע לבין הכותל הדרומי של חרם א-שריף, אך לגבי רבים, הדרך היחידה שהייתה אז להעריך את המרחק הייתה על ידי הליכה ברגלים משוק אל-קטאנין (שמקצהו גם קצרי רואי יכולים לראות את כיפת הסלע), עד הנקודה שכלפיה רוצים להעריך את המרחק. (לכך יש להוסיף כי מלבד קוצר ראייה שעליו ניתן להתגבר באמצעות משקפים, שכיח למדי למצוא ליקויי ראייה נוספים שקיימים אצל רבים מן האנשים בגיל מתקדם, כגון קטרקט שכיום מתגברים עליו באמצעות ניתוח).

69. בגמרא בגיטין ו' ע"ב, הובאה מימרא של רבי אביתר, והגמרא עצמה עוררה את השאלה האם ניתן לסמוך על רבי אביתר, שכן הוא כתב איגרת אשר בה ציטט כמה מילים מתוך פסוק מבלי לשרטט את האיגרת שלו, בעוד אשר לדברי רבי יצחק מותר לכתוב רק שתי מילים ללא שרטוט, ולדעת ברייתא שהובאה שם, מותר לכתוב שלוש מילים ללא שרטוט, אך לדברי שניהם אין לכתוב יותר מזה ללא שרטוט, ועל כך אמר שם אביי בגמרא: "אטו כל דלא ידע הא דר' יצחק לאו גברא רבה הוא? בשלמא מילתא דתליא בסברא – לחיי, הא גמרא היא, וגמרא לא שמייע ליה". הרי לפנינו שהעלם ידיעה שמקורה בלימוד בבית המדרש ("גמרא"), אינה גורמת לכך שנגדיר בן אדם בתואר "לאו גברא רבה", אך טעות בסברא אכן מצריכה להגדיר אדם כ"לאו גברא רבה". ועל משקל זה ניתן לומר כי קביעות שאנו יודעים שהן סותרות זו את זו בגלל נתונים מציאותיים, אינן יכולות לפסול את מי שאמר את הדברים, אך טעות הגיונית אכן אינה אפשרית כאשר היא נאמרת מפי מי שמוגדר כגברא רבה.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

הרדב"ז משפט שבו הוא מנמק את קביעתו, אך הדברים כשלעצמם נראים לכאורה חסרי פשר, שכך כתב כהוכחה לדבריו שהכותל הדרומי של חרם א־שריף הוא הכותל הדרומי של העזרה:

"שהרי העומד בקרן דרומית מזרחית רואה כי משם לצד דרום הוא עמק יהושפט, ולא היתה העזרה נמשכת לצד דרום אלא עד שם, גם כי אבני היסוד ההוא הם אבנים גדולות מורה שהוא בנין קדמון".

ואכן, האבנים בפינה הדרום מזרחית של חרם א־שריף הן אבנים גדולות, מה שמורה שהוא בניין קדמון, וקרבתן אל העמק אכן שוללת באופן מוחלט את האפשרות שהעזרה השתרעה מעבר לכותל זה, לכיוון עמק יהושפט. ומכאן כמובן עולה שיותר ללכת במקום שמחוץ לאותו כותל, שבוודאי הוא מחוץ לעזרה, כי כפי שצוין כבר לעיל, הרדב"ז עצמו לא חשש אלא לאפשרות של חשש כניסה לעזרה, ולא לנכנסים לשטח הר הבית שמחוץ לעזרה. ולכן אם בא לדון רק בהיתר ללכת מחוץ לאותו כותל, די היה בראיותיו כדי לקבוע שהעזרה לא הגיעה לשם.

ואולם, הקושי הגדול הוא שהרדב"ז חישב מכותל זה כלפי צפון קל"ה אמות, והתיר להיכנס לתחום שהוא מרוחק מן הכותל כלפי צפון קל"ה אמות. ומשמעות הדברים היא שהקביעה שהכותל הדרומי הוא כותל העזרה, משמשת אצלו גם לקולא, לעניין קביעת הגבול הצפוני המשוער של העזרה, ולזה לא מספיקים כלל שני הנימוקים שהביא. כי אמנם העומד בפינה הדרומית מזרחית רואה כי משם ואילך הוא עמק יהושפט, ולא הייתה העזרה נמשכת עד שם, אך מובן שנימוק זה אינו שולל כלל את האפשרות שהעזרה כולה היא יותר צפונית. והיות האבנים הנראות שם אבנים מבניין קדמון, גם הוא אינו יכול להוכיח שמדובר באבני הכותל הדרומי של העזרה, (או של הכותל הדרומי של עזרת נשים, שהוא ההמשך של הכותל הדרומי של העזרה), שהרי גם להר הבית היו כתלים, ואם כן בהחלט על פי הנתונים שהיו לפניו, היה צריך הרדב"ז לחשוש שמא כותל זה הוא כותל הר הבית (גם מבלי להיות מודע לכך שייתכן והורדוס עוד הוסיף מן הדרום), וכי הכותל הדרומי של העזרה נמצא צפונה משם בהרבה (שהרי הר הבית רובו מן הדרום), והכותל הצפוני של העזרה (שהוא המבוקש על ידי הרדב"ז בשלב זה של הדיון), נמצא במרחק קל"ה אמות צפונה מן הכותל של העזרה, ובשום אופן אי אפשר להחליט שהוא נמצא במרחק קל"ה אמות מן הכותל הדרומי של חרם א־שריף.

אולם דקדוק בדבריו מורה בבירור שבזמנו הייתה מקובלת ההנחה (שהועלתה על הכתב במפורש רק בתקופה יותר מאוחרת), שמסגד אל־אקצא (שכונה על ידי היהודים בזמנו בשם "מדרש שלמה"), עומד על מקום לשכת הגזית בגבול העזרה. וזה פשר

המשפט שבו כתב: "ואם כן סוף בנין הנקרא מדרש שלמה לצד הדרום, הוא סוף העזרה, אלא שהוא חוץ מקפ"ז אמה אשר ממזרח למערב".

ידיעות שקושרות את שמו של שלמה המלך לבניין זה ידועות מן התקופה הצלבנית (אף על פי שבהחלט ייתכן וגם קודם לכן היו נפוצות שמועות שכאלה). וכך בציורים ומפות שנשארו מן התקופה היא, רשומות על גבי בניין "אל-אקצא" (שהוא שמו הערבי של הבניין) המילים הלטיניות: "טמפלום סלמוניס",⁷⁰ אשר פירושו הוא: "היכל שלמה", (וזאת בניגוד ל"היכל ה" שאותו סימנו בצכרה, וכפי שצוין לעיל הע' 17). וכך גם אצל בן התקופה רבי בנימין מטודילה, שאצלו בהתאם לצורה הספרדית של המילה נקרא המקום בשם "טינפולי שלמון",⁷¹ והוא כותב על כך במפורש: "הוא הארמון שעשה שלמה מלך ישראל ע"ה ושם חונים הפרשים, ויוצאים מהם שלש מאות פרשים בכל יום למלחמה". ולמעשה מאותה תקופה נקראו גם המבנים התת קרקעיים הסמוכים למסגד אל-אקצא במזרח בשם: "אורות שלמה" גם בתעודות יהודיות שונות.

הנחתו זו של רבי בנימין מטודילה נראית כיום כמעוגנת באיזו מציאות פרשנית די ריאלי, שכן אנו יודעים כי עיר דוד השתרעה על הגבעה שמדרום למקדש עצמו, והיא הייתה שפלה מן המקדש, ומובן אם כן שהמקום הנאות לבניין ארמונו של שלמה (שתיאורו נמצא בספר מלכים א פרק ז, בסמיכות לתיאור של בניין המקדש), צריך להיות מעל עיר המלוכה היא עיר דוד, בגבול שבין העיר לבין בית המקדש. ולכן יש להוסיף כי מכמה מקראות גם מוכח שארמון מלכי יהודה היה צמוד למקדש, וכדברי הרד"ק ביחזקאל (מג, ח): "בתתם ספם את ספי – כי בית המלך היה סמוך לבית השם והקיר ביניהם, כמו שראינו בבנין שלמה כשבנה ביתו אמר: ועולתו אשר יעלה בית ה', ואמר בדברי יואש: ויורד את המלך מבית השם ויבאו בתוך שער העליון בית המלך". ואנו יודעים כי המדרונות שבמזרח ובמערב של הר הבית לא יצלחו לבניין שכזה אצל קיר הר הבית, ורק בדרום שהוא נקודת החיבור לעיר דוד יש מקום לארמון שכזה. אלא שהשאלה המורכבת יותר היא כיצד הפך ארמון שלמה אחר כך למדרש שלמה, ואחר כך גם הוגדר כמקום לשכת הגזית.

במלכים-א שם, בתוך התיאור של ארמון שלמה, כתוב בין השאר (בפסוק ז): "ואולם הכסא אשר ישפט שם אֵלם המשפט עשה, וספון בארז מהקרקע עד הקרקע". ובהמשך שם (פרק י, פסוקים יח-כ): "ויעש המלך כסא שן גדול ויצפהו זהב מופז. שש

70. um Salomonis Templ. וראה בהע' 17 שבאותן מפות נקראת כיפת הסלע Templum Domini. ועיין בספרו של סבי ז"ל 'ירושלים בספרותנו' עמ' 263 בדבר ההבחנה שבין שני המבנים במקורות הצלבניים.

71. וראה לעיל הע' 17 שאצל רבי בנימין מטודילה נקראת כיפת הסלע: "טינפולי דומיני".

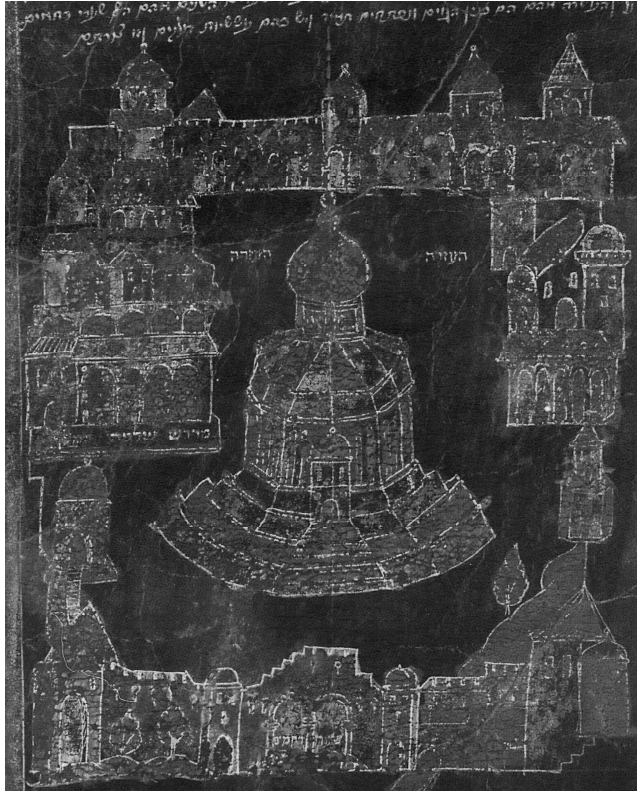
תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

מעלות לכסה וראש עגל לכסה מאחריו וידת מזה ומזה אל מקום השבת ושנים אריות עמדים אצל הידות. ושנים עשר אַרְיִים עמדים אל מקום השב, ושנים אריות עמדים אצל הידות. ושנים עשר אַרְיִים עמדים על שש המעלות מזה ומזה, לא נעשה כן לכל ממלכות".

אודות כסא זה נאמר במדרש (ילקוט שמעוני אסתר רמז תתרמו): "ושש קתדראות של זהב היו משני צדדי הכסא, אחד לכהן גדול ואחד לסגן, ושבעים קתדראות מקיפין לכסא של שבעים זקנים סנהדרי ישראל, וכשהיה המלך שלמה עולה לכסא היה נותן רגלו על מעלה, חוזר גלגל של מנגנין, ארי פושט ידו על ימין, והנשר פושט ידו על שמאל, והמלך נשען עליהם ועולה. כך היה עושה על כל מעלה ומעלה. וכשהיה עולה לראש הכסא הנשרים פורשים גפיהם ועולים במנגנין והיו מכסין למעלה על ראשו של מלך, ויונה של זהב יורדת מן העמוד במנגנין ופותחת הארון ולוקחת ספר תורה ונותנת לתוך ידו של מלך, לקיים מה שנאמר: והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו".

נמצא כי אולם הכסא של שלמה, הוא המקום שבו שלמה יושב בראש שבעים זקני הסנהדרין ודן את הדין. ועל כן אין זה מפליא לראות כיצד היכלו של שלמה הפך ל'מדרש שלמה', ואחר כך גם במפורש ללשכת הגזית אשר חלקה נמצא בקודש, וחלקה בחול כדי שיוכלו לשבת שם (כמבואר ביומא כה ע"א).

אין זה ברור מתי הפך "טינפולי שלמון הוא הארמון שעשה שלמה מלך ישראל ע"ה" של ר' בנימין מטודלה, בן התקופה הצלבנית, ל"מדרש שלמה", אך שם יהודי זה נמצא במקורות עוד לפני תקופתו של הרדב"ז. המקור הקדום ביותר הידוע לי הוא באיגרת ר' יצחק בן ר' מאיר לטיף שעלה ארצה בשנת ר"ם (1480) (אגרות א"י עמ' 97), וכן אצל בן זמנו ר' משולם מוולטירא (ביקר בארץ בשנת רמ"א [1481]), שגם הוא מזכיר את "מדרש שלמה" (מסעות א"י עמ' 124), אחר כך אצל תלמיד רבי עובדיה מברטנורא (שביקר בארץ בשנת רנ"ו [1495]), שמתאר גם הוא את מדרש שלמה הסמוך לבית המקדש (אגרות א"י עמ' 159), ואחריו אצל ר' משה בסאולה (שביקר בארץ בשנים רפ"א-רפ"ג [1521-1523]) מוצאים אנו: "וקרוב לבית המקדש מצד דרום בנין, קורים לו מדרש שלמה" (מסעות א"י עמ' 145).

תמונה מס' 17: ציור מתקופתו של הרדב"ז, בו ניתן לראות את "מדרש שלמה" בסמיכות למבנה של כיפת הסלע, ממש בדרום העזרה (הכיתוב "עזרה" מופיע בגוף הציור). הציור הוא במקורו ציור צבעוני, והוא חלק מתוך כתב יד של הספר "יחסי אבות". כתב היד נמצא בבעלות הספרייה הלאומית בירושלים, והוא הועתק בצפת בשנת שכ"ד על ידי השד"ר אורי בן שמעון מביאלה (שלפי דבריו, העתיקו בדייקנות מכתב יד משנת רצ"ז). (התמונה מתפרסמת באדיבות הספרייה הלאומית).

כפי שצויין, גם בתשובתו של הרדב"ז שנכתבה בשנת שי"ב או תחילת שי"ג (1552) מוצאים אנו את הביטוי "מדרש שלמה", מבלי שיכתוב במפורש מה פשר השם הזה, ולמעשה אין אנו מוצאים בכתובים את הפרשנות שקושרת שם זה ללשכת הגזית, אלא אצל ר' משה חגיז,⁷² שבספרו פרשת אלה מסעי (אלטונה תצ"ג) כתב במפורש:

72. בכתובים נמצא איזכור מפורש מוקדם יותר לרבי משה חגיז, שמזהה את "מדרש שלמה" כמקום מושב הסנהדרין. מדובר בתיאור מסע של קראי מחצי האי קרים, שביקר בארץ בשנים ת"א-ת"ב (1641-1642), כלומר תשעים שנה אחרי תשובת הרדב"ז, ותשעים שנה לפני ר' משה חגיז, והוא כתב במפורש: "וגם ראינו מדרש שלמה ע"ה, שהוא בית המשפט שהיה יושב בתוכו שלמה המלך ע"ה עם ע' סנהדרין ושפט את ישראל". אלא שדברים אלו של אותו תייר קראי אינם כוללים תוספת מעבר למה שכתוב במדרש הנ"ל, שאולם הכסא של שלמה הוא אולם שהיו בו גם כסאות לשבעים סנהדרין, שאולי בשבתם אצל המלך היו יושבים מחוץ ללשכת הגזית, אך הציור בין דבריו המפורשים של ר' משה חגיז, עם מה שנראה הגיוני ולמעשה הכרחי להבנת דברי הרדב"ז, אכן מורה על כך שהסבר שנתן אותו קראי לבניין שנקרא מדרש שלמה, היה הסבר שהיה מקובל כפי הנראה במשך מאות שנים על כל יושבי ירושלים לעדותיהם השונות.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

"שאותו החדר הוא נקרא כהיום **מדרש שלמה**, ולדעתי היא הלשכה הגדולה שהיתה לצד הדרומי לעזרה והיה משוך לצד המערב, והיא הנקראת **לשכת הגזית**,⁷³ וחציה הפנימי לעזרה שהיה נחשב למקום קודש, ועל כן לא ניתן רשות לשום אדם לשבת שמה כי אם למלכי בית דוד. והחצי הזה הוא הנקרא כהיום מדרש שלמה". אך אין לי ספק שכך ממש ראה את הדברים גם הרדב"ז שקדם לו, ומשום כך יכול היה לקבוע שהכותל הדרומי הוא כותל העזרה, אך מאידך קבע שאין מקום לחשב שמא העזרה השתרעה דרומה יותר, וזאת בגלל קרבת החומה לעמק יהושפט.

בסיום דברים אלו הדגיש הרדב"ז וכתב אודות הבנין של מדרש שלמה: **"אלא שהוא חוץ מקפ"ז אמה אשר ממזרח למערב"**. וכך אכן עולה בהתאם למה שקבע בעצמו, שהכותל המערבי הידוע הוא הכותל המערבי של העזרה (כפי שהתבאר לעיל פסקה ח [1], ולקמן פסקה ט [3] יבואר שהוא גם מתלכד לדעתו עם כותל הר הבית המערבי). שהרי כאשר אנו מתבוננים במקומו של מדרש שלמה, אנו יודעים כי הכותל המזרחי שלו נמצא במרחק 125 מטר ממזרח לכותל המערבי, וזה מרוחק הרבה יותר משיעור של 187 אמות מן הכותל המערבי הידוע, כלפי מזרח. ומלשונו של הרדב"ז נראה לכאורה שכל הבניין הוא מחוץ לקפ"ז אמות של העזרה, אך באמת לפי שיעור אמה גדול, יש חלק במערב בניין מדרש שלמה שהמרחק ממנו לכותל המערבי הוא פחות מקפ"ז אמות, ואם באנו לחשב את החלק שמחוץ לעזרה במדידת שי"ג אמות מן המזרח (כפי שקבע לקמן בפסקה ט [3]), דווקא מדידה על פי שיעור אמה קטן תגרום לכך שלמעשה כל בניין מדרש שלמה ייכנס לתוך העזרה, וצ"ע. ולגופו של עניין אין זה ברור מדוע בכלל נזקק הרדב"ז להדגיש פרט זה בשלב זה של הדיון (שבו זכור הנדון הוא עליות שמצפון לעזרה), ושמה ביקש לרמוז בדבריו לכך שהנכנסים לאורות

---

73. עצם הנחתו של רבי משה חגיז שלשכת הגזית היא בדרום העזרה אינה פשוטה. במשנה במידות פ"ה מ"ד בנוסח הנידפס ובנוסח רבים מכתבי היד, אכן לשכה זו מתוארת כלשכה שנמצאת בדרום העזרה. אך במסכת יומא יט ע"א מובאת משנה זו כאשר הנוסח שלה משייך את לשכת הגזית באופן מוחלט ללשכות הצפוניות, ושם אין מקום לתיקון גרסא, כי שם כל מהלך הגמרא מבוסס על הגרסא הצפונית (ובאחד מכתבי היד של הגמרא שם תיקן הסופר את הגרסא על פי כתבי היד של המשנה תוך התעלמות ממהלך הגמרא, והוא שיבוש גמור). בנסיבות אלו קשה להחליט שיש כאן איזו מחלוקת קדומה בין נוסח ארץ ישראלי (שאליו רגילים לשייך כתבי יד מסוימים של המשנה) לבין נוסח בבלי, שכן ההוכחה לקיום נוסח (בבלי) קדום שבו הלשכה היא צפונית, נובעת באופן ישיר מעצם דברי הבבלי בסוגיא (כביכול לפנינו כתב ידי בבלי שהוא עצמו נכתב בימי האמוראים), ולעומת זאת לנוסח כתבי היד המדויקים במשנה אין עד מוכיח קדום יותר מאשר עצם כתבי היד (שהם כולם מאוחרים בהרבה לחיתום התלמוד), ואין לנוסח זה שום תמיכה ממשית מאיזו סוגיא או מדרש וכיו"ב. ואין כאן מקום להאריך בנושא. אך נראה שרבי משה חגיז (וכנראה גם הרדב"ז) התייחסו לעצם קיומה של מסורת אודות מדרש שלמה, כהוכחה לכך שנוסח כתב היד של המשנה משקף באמת מסורת ארץ ישראלית קדומה.

שלמה ודאי לא נכנסים למקום שיש חשש שהוא חלק מן העזרה, (ועיין אודות זה לקמן פסקה י').

3. הדרך השלישית לבדיקת הלשכות שבצפון⁷⁴

הדרך השלישית מבוססת על זיהוי הצכרה כאבן השתיה, אלא שבפרטי הדרך כפי שהציג אותם הרדב"ז קיים לכאורה קושי גדול, וזאת מפני שהנתון המספרי בו הוא נוקט נראה כחסר בסיס ומשמעות כל שהיא. שכן לפי דעתו יש למתוח מן הכיפה קו לכיוון מזרח, ומאותו קו להתרחק צפונה בשיעור של ארבעים אמה, וזה נתון שלכאורה אין לו כל בסיס, שהרי רוחב העזרה מצפון לדרום הוא 135 אמה, ואם כן כאשר אנו מניחים שהצכרה היא אבן השתיה, שאנו יודעים שהייתה במרכז ההיכל ובמרכז העזרה במרחב שבין צפון לדרום, מובן שאנו צריכים להתרחק מן הקו העובר במרכז העזרה בשיעור של 135 חלקי שנים, כלומר 67.5 אמות, ולא ארבעים אמות.

אבל באמת כבר התבאר לעיל (פסקה ו) שאצל הרדב"ז קיימת הנחה שקירות בניין כיפת הסלע, הם עצמם עומדים על שרידי קירות ההיכל, וכפי שכתב במפורש בתשובה תרלט: "וגם מלכי העכו"ם היו חופרים כדי לגלות יסודות הבית לבנות עליהם חומת הבית", וכאשר אנו מנסים לחשב את הדברים לפי מרחק כותל הבניין מכותל העזרה, מתברר כי השיעור של ארבעים אמות הוא שיעור מכוון היטב.

תחילה עלינו להבהיר כי רוחב ההיכל מאחריו הוא 70 אמות, ובמזרח רוחבו 100 אמות (מידות פ"ז משניות ו-ז), אשר על כן ברור כי המרחק מכותלי ההיכל (מאחריו) עד לכותל הצפוני או הכותל הדרומי של העזרה הוא 32.5 אמות בכל צד, (שהם יחד 65 אמות, ובצרוף 70 אמות של ההיכל עולים ל-135 אמות), וזה אכן מקרב אותנו לשיעור של ארבעים אמה.

לכך יש להוסיף איזה שיעור לעובי הכותל, וכפי שכתב הרדב"ז עצמו במובא לעיל (פסקה ו) בנוגע לאחת עשרה האמות שמאחורי בית הכפורת, שצריך להתרחק שם יותר מן השיעור של י"א אמות שהוא השיעור הכתוב במשנה, כי הכתלים התקדשו, ויש צורך להתרחק בשיעור הראוי לעובי הכותל, (או כפי שכתב בדקדוק בלשונו: "צריך לשער שיהיה בינו לבין הכיפה יותר מאחד עשר אמה, שכן היה בין כותל מערבי של העזרה לכותל ההיכל, ועובי הכותל – כי הכותלים נתקדשו", כלומר צריך להתרחק במערב י"א אמות מכותל ההיכל [ובפועל מכותל הבניין] מערבה, ובנוסף לכך "ועובי הכותל, כי הכותלים נתקדשו"). ואמנם במערב לא נקט שיעור בעבור עובי הכותל, אך כאשר כתב כי בצפון יש צורך להתרחק כשיעור ארבעים אמה, הוסיף לאותן 32.5

74. הדברים הנוגעים לנקודה זו הופיעו בהרחבה במאמר שפרסמתי במעלין בקודש גליון ה עמ' 164-169.

תשובת ה'רדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

אמות עוד 7.5 אמות לעובי הכתלים, ואף כי גם לזה צריך מקור, מכל מקום אין זו טענה על ה'רדב"ז, שאפשר שפורתא לחומרא לא דק. (ולגופו של עניין מסתבר שה'רדב"ז החשיב את רוחב השטח המקודש של העזרה, כולל הכתלים, לשטח שרוחבו 150 אמות, כלומר פי שלוש מרוחב העזרה שבמשכן, ואם כך יוצא החשבון מדוקדק, כי רוחב העזרה הוא 135 אמות, ואם כן צריך להוסיף לשני הכתלים יחד עוד 15 אמות לתשלום חשבון 150 אמה, ונמצא שרוחב הכותל הוא 7.5 אמות, וכך חשבון ארבעים אמה שנקט יהיה חשבון מדוקדק לגמרי, ויש חשבון דומה לזה בנוגע לאורך העזרה, בדברים שכתב המהרי"ט).⁷⁵

על כל פנים, ההנחה שכותל בניין כיפת הסלע הוא כותל שבנוי על שרידי כותלי ההיכל, עדיין איננה נותנת תמונה חד משמעית בנוגע למיקום של כותל העזרה, שהרי

---

75. עובי כותלי העזרה לא התפרש בשום מקור במקרא ובדברי חז"ל. (אמנם ביחזקאל מפורש בנוגע למקדש העתיד שרוחב החומה החיצונה הוא "קנה אחד", דהיינו שש אמות, וכפי הנראה מעיון במקראות שם, זו הייתה גם מידת העובי של כתלים אחרים שהיו שם). בספר שלטי גיבורים לרבי אברהם משער אריה בפרק כג (דף יט ע"ב), ביקש ללמוד מן המקראות בספר מלכים שבמקדש שלמה היה עובי כותלי העזרה ארבע אמות. ר"מ קאזיס בפרושו למידות (פ"ב מ"א) נקט בשיעור של חמש אמות, אך כתב זאת כפי הנראה בדרך של דוגמא ("נניח כמו ה' אמות לעובי הכותל המבדיל בין עזרת נשים לעזרת ישראל"), וכיו"ב בחנוכת הבית לר' משה חפץ באות נח בנוגע לעובי הכותל המערבי של העזרה. ובספר עזרת כהנים פ"ב מ"ו "בני יוסף" ד"ה ג. עזרת ישראל", ביקש למצוא אסמכתא לשיעור של חמש אמות (אם כי אינה ראייה של ממש), ודחה את הוכחתו של בעל שלטי גיבורים. המהרי"ט בספרו צורת הבית (שקטעים ממנו השתיירו בספר דרך הקדש), הניח תחילה גם הוא שהשיעור הוא חמש אמות (דרך הקדש דפוס ראשון דף ח ע"ג, מהדורה חדשה דף צט), אך בהמשך ביקש למצוא את פשר המספר 187 אמות, שהוא שיעור אורך העזרה בבית המקדש, וכתב: "ואפשר דבאורך עם הכתלים שבמזרח והמערב היה קודש קדשים אורך כפליים מאורך המשכן שהיה אורך מאה באמה, שכל המדות שבמקדש היו כפולים שבמשכן". וציין לדוגמא את מידות קודש הקודשים וההיכל, שם בלי ספק המידות כפולות מאלו שבמשכן. נמצא לפי זה שעובי הכותל המערבי של העזרה הוא לדעתו לכל הפחות שש וחצי אמות, (שהרי נתן לעובי שני הכתלים יחד שיעור של 13 אמות, לתשלום מידת 187 אמות לשיעור מאתים אמה), ואפשר גם שלדעתו הכותל המערבי היה רחב יותר, והכותל המבדיל בין עזרת נשים לעזרת ישראל היה צר יותר. אלא שבמידת הרוחב התקשה יותר, וביקש לומר כי את השטח שממזרח להיכל ביקשו לעשות שווה בשטחו ל100 אמה על 100 אמה (כפל המידה של המשכן שהיה שם חמישים על חמישים), אלא שעשו זאת במלבן כי הוצרכו להגדיל את הרוחב בגלל רוחב המזבח, עיי"ש, ובהערות שבמהדורה החדשה כבר העירו על הקושי שבחשבון זה. וכמדומה ששמעתי בעבר מפי ידידי ר' אריה קימלמן שליט"א, שניתן לכוון את הרוחב אם נניח שברוחב מחמת הצורך (בגלל גודל המזבח והכבש, או מסיבה אחרת), לא יכלו להסתפק בכפל מידת המשכן, ומשום כך הרחיבו את המידה פי שלוש ממידת רוחב החצר במשכן, כולל עובי הקירות, (בדומה למה שתיאר המהרי"ט בשיעור האורך). ובפשטות כך באמת הניח ה'רדב"ז.

ההיכל עצמו רחב מלפניו וצר מאחוריו, ובהתאם לזה המרחק מכותל המקדש עד כותל העזרה הוא קטן מלפניו וגדול יותר מאחוריו, כאשר ההפרש בין המידות הוא 15 אמה. שהרי רוחב האולם הוא 100 אמה, בעוד אשר רוחב הבניין מאחוריו הוא רק שבעים אמה, ומובן שאת ההפרש יש לחלק בין הצפון והדרום. נמצא שהמידה של 40 אמה שבה נקט הרדב"ז היא למעשה חומרה הנובעת מספק, ואם היינו יודעים באיזה נקודה מתלכד כותל כיפת הסלע עם יסודות הכותל העתיק של המקדש עצמו, ייתכן שהיה ניתן להפחית ממנה 15 אמה, ולהסתפק בהתרחקות של 25 אמות בלבד.

ודברים אלו כתב הרדב"ז במפורש, שאחרי שנקט בתחילת דבריו (בסעיף זה) שצריך להתרחק מן הכיפה (כלומר מכותל הכיפה) בשיעור של 40 אמה, הוסיף וכתב: "וחשבון זה אינו מדוקדק, לפי שההיכל היה צר מאחוריו ורחב מלפניו, כדכתיב: 'הוי אריאל אריאל', ומכל מקום לצאת מידי ספק – צריך להתרחק מהחוט המתוח מכותל הכיפה הצפונית ארבעים אמה ברוחב, באורך קפ"ז אמות מן המערב למזרח". (ומדקדוק בקטע זה בלבד, כבר ניתן להוכיח באופן ישיר שאת החוט מתח מכותל בניין כיפת הסלע, ולא ממרכז הכיפה).

ט. קביעות הנוגעות למתקרב מצד מזרח

ואם העליות בנויות לצד מזרח, הנה נתבאר כי הכותל המזרחי אשר היא בנוי עתה הוא כותל הר הבית המזרחי, לפי שמשם והלאה הוא הר הזיתים. ועוד כי שערי רחמים הם באותו כותל, וכתב בעל כפתור ופרח⁷⁶ שהם שערים שהיו נכנסים בהן (ו)האבלים והחתנים.

וכל הבתים והעליות אשר בצד מזרח מותר להכנס לשם, שהרי מכותל הר הבית המזרחי עד כותל העזרה המזרחי יש שי"ג אמה, וטמא מת מותר להכנס בהר הבית.

1. המציאות אליה מתייחס הרדב"ז בפסקה זו

לכאורה ניתן לדקדק מעצם הצגת השאלה בדרך זו, כאילו באמת היו בזמנו בצד המזרח עליות שניתן היה להגיע אליהן מבחוץ, אך בפועל קיימות עדויות ברורות לכך שעכ"פ במאות השנים האחרונות (כולל בזמנו של הרדב"ז וקודם לו) לא היו מבנים שעמדו מחוץ לחומה בצמוד לה, וכך לא ניתן לתאר מצב שבו עלו מבחוץ לאיזה מבנה, וממנו לעליות שנמצאות במבנים שנמצאים בתוך שטח הר הבית, וזאת בניגוד למצב שהיה בצד מערב. ובאמת הרדב"ז עצמו נקט בלשון: "אם" כאשר דיבר על העליות שבמזרח ("ואם העליות בנויות לצד מזרח") וזאת בניגוד לנוסח שנקט בנוגע

76. פ"ו.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

למערב, אודותיו כתב (לעיל פסקה ו): "הילכך מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב". ומכאן יש קצת מקום לדקדק שהיה הדבר אצלו בגדר ספק, אף כי אין זו ראייה גמורה.⁷⁷

עם זאת ייתכן שבזמנו של הרדב"ז היו יהודים שטיילו על גבי הכותל המזרחי על עובי החומה, ולמקום זה ניתן היה להגיע מצד צפון. (כיום יש שמטיילים על גבי חומות העיר העתיקה, במסלול שנקרא "טיילת החומות". אחד ממסלולי "טיילת החומות" נקרא המסלול הצפוני, והוא מתחיל משער יפו, ומסתיים בשער האריות, סמוך לפינה הצפון מזרחית של הר הבית. ההמשך של אותו מסלול לכיוון הר הבית, חסום מסיבות מובנות. אך באופן עקרוני הדרך קיימת). אלא שאין אנו יודעים האם בזמנו של הרדב"ז אפשרו המוסלמים ליהודים לטייל על גבי חומה זו, והאם היהודים עצמם נהגו כך, אך בהחלט ניתן להבין קיומו של דיון הלכתי הנוגע למסלול זה. על כל פנים, אם אכן ניתן היה ליהודים לטייל על גבי החומה, ניתן להציג את השאלה גם בנוגע לעליות שבצד מזרח, שכן בכותל המזרחי נמצאים שני מבנים שצמודים לחומה, והם שערי הרחמים ומבנה שנקרא אצל המוסלמים "כסא שלמה", וכאשר מהלכים על גבי החומה המזרחית, אפשר להגיע לגגות של אותם מבנים.

ועוד יש לציין שאמנם הכותרת של השאלה שנשאל הרדב"ז עוסקת בעליות, וזאת מפני שהדיון במערב עוסק בעיקר בעליות, אך באמת בדיון מוזכרות גם נקודות שאינן עליות, כמו השער שבצד מערב (ראה לעיל פסקה ו), ושוק אליקוטנין שהוזכר גם הוא (לעיל פסקה ז). ובהמשך דבריו לקמן (בפסקה טז) הוא גם מזכיר מחילה תחת הקרקע בצד מערב (ראה אודות זה לקמן שם). ואמנם אין בדבריו איזכור מפורש של איזו מחילה במזרח, אך באמת ייתכן שרמז בדבריו גם לאפשרות שכזו, הנוגעת בעיקר לפינה הדרום מזרחית של חרם א־שריף, אשר מתחת לה נמצא המבנה שנקרא "אורות שלמה", ובזמנו של הרדב"ז הייתה דרך להיכנס לאותו מבנה תת קרקעי מן החוץ. (ועיין בזה לקמן פסקה י).

לכאורה יש בדבריו גם נפק"מ לעניין כניסה קרקעית ממש לתוך שטח הר הבית, וזה כמובן נוגע לנכנס מכל הכיוונים, אך בזמנו של הרדב"ז שאלה זו לא עמדה על הפרק, בגלל התנגדות המוסלמים לכניסת יהודים לשטח, ואפילו בנוגע לעליות, התבאר לעיל (במבוא) שהדבר לא היה פשוט מבחינת המוסלמים, ולעיתים הם אף העמידו לדין יהודים שעלו על גג האכסדרה שמקיפה חלק מהר הבית מבפנים.

---

77. עיין לעיל בהע' 45, שם נערכה השוואה בין לשונותיו של הרדב"ז בנוגע לרוחות השונות, ומה שיש לדקדק בה.